Бібіковські обов'язкові інвентарі й селянство в Володимирському повіті на Волині.

I.

В 40-х роках минулого століття поміщицькі селяни на Волині, як і на Київщині й Поділлю, разом із двірськими людьми були кріпаками. Вони повинні були коритися своїм панам у чиншах, роботах і повинностях. Їм заборонено було подавати на своїх панів скарги й самовільно переходити до инших поміщиків. Також без дозволу від панів не можна було приймати кріпаків до війська. Поміщик міг накладати на кріпаків всякі роботи, чинші й повинності, з тим тільки обмеженням, щоб не руйнувати побут і їхнє господарство. Він також мав право переводити своїх селян до двору, двірських призначати на господарство, змінювати їм повинності, використовувати їх для особистих послуг, до навчання ремества й до робіт на гірничі заводи. На повинності пановій було втримувати своїх кріпаків від різних вад, суперечок, бійок. Пан або його управитель судив провини й злочини їх проти самого себе й своєї родини або проти инших кріпаків, знов-же й проти сторонніх осіб, коли ці останні до нього зверталися. Він мав право карати винних різками до 40 або киями до 15 ударів, садовити під арешт од одного дня до двох місяців, відсилати до втихомирних і робочих будинків на час од 2 тижнів до 3 місяців або до поправних арештантських рот на строк од 1 до 6 місяців. З підсудности поміщикової виключено було тільки ті справи, що звязані були з позбавленням усіх прав стану, або ті, яких він сам не хтів судити. Крім того, за втечу або инші провини поміщик мав право здавати своїх кріпаків до рекрутства, а за особливо зухвалі провини й незносну поведінку усувати назавсіди з свого маєтку.

Кріпаки не мали права відходити з маєтку без дозволу від пана; він-же видавав їм пашпорти. Пан міг переводити своїх селян або й цілі села на инші свої землі в инших повітах і губерніях і продавати їх. Володіючи кріпаками, поміщики повинні були: піклуватися про харчування й добробут своїх селян, про те, щоб вони виконували державні повинності, і заступатися й відповідати за них у зазначених в законі випадках. При неврожаї й злиднях пан не міг збивати селян з поля, а двірських людей з двору, а повинен був давати їм засоби до харчування й утримувати їх од жебрацтва. Поміщики мусіли дбати за тих

кріпаків, котрі не могли харчуватися власною працею. За жебрацтво кріпаків на панів могли накладати кару. Коли пани жорстоко поводилися з кріпаками, на маєтки поміщиків дозволено було накладати опіку, а винних поміщиків можна було віддавати й під карний суд. Про накладання опіки треба було запропонувати дворянському зібранню. Панські маєтки підпадали під опіку також і тоді, коли збиралося багато скарбових залеглостей. На час опіки поміщикам не вільно було жити в своїх володіннях й керувати ними. Землі під селами і селянські хати, на тих землях поставлені, належали поміщикам. За дозволом од своїх панів, кріпаки мали право торгувати, закладати фабрики й заводи, тимчасово вступати до цехів, позичати й давати у позику гроші. Вони повинні були працювати на своїх панів по три дні на тиждень, крім неділь і деяких свят. У законі не було точно зазначено, як саме треба відбувати панщину, з душі чи з хати.

Крім обов'язків до своїх панів, кріпаки повинні були служити й державі. Вони повинні були відбувати державну службу за наказами від уряду, платити державні податки і підлягали загальній підсудності в справах карних і почасти цивільних. Кріпацький стан припинявся або з волі поміщиків, або за законом. Всяке начальство повинно було, коли траплялося, що селяни не слухалися й бешкетували, закликати їх до порядку. Особливо-ж парахвіяльні священики мусіли впливати на них, вмовляючи їх коритися своїм поміщикам [1]). „Вотчинная власть" поміщиків над кріпаками була установа державна, і порушення її трактували, як перевищення влади або зловживання нею.

Але панщину на Волині регулювало не стільки законодавство, скільки сила звичаю. Якими правними підставами нормувалася вона, влада на місцях не завсіди знала [2]). Господарство кожного окремого маєтку зафіксоване було в особливих господарчих описах, що звалися інвентарями. Кожен панський інвентар відбивав у собі не самі тільки економічні завдання. В них також яскраво зазначався характер відносин поміщика до своїх кріпаків.

Тяжке становище закріпачених селян викликало на Волині чимало заколотів. Серед них, протягом часу від р. 1839 до інвентарної реформи, зареєстровано хвилювання селян у маєтках поміщиці Закревської в Луцькому повіті, графа Красіцького на Ковельщині, поміщиків Пражмовського, Рудніцького й инші. За зловживання владою поміщика Логановського навіть передано до військового суду. Чимало кріпаків також тікало за кордон, в суміжну з Волинню Галичину [3]).

---

[1]) Сводъ законовъ, томъ IX, Законы о состояніяхъ, ст. 914—1096, изданія 1842 г., ст. 995—1207 изданія 1857 г.; томъ XIV, уставъ о предупрежденіи и пресѣченіи преступленій, ст. 324—326 362—364 изданія 1842 г.

[2]) Ор. Левицкій. О положеніи крестьянъ Юго-западнаго края во 2-ой четверти XIX столѣтія. „Кіевская Старина", 1906 г., Іюль-Августъ, стор. 259.

[3]) Матеріалы для исторіи крѣпостного права въ Россіи. Извлеченія изъ секретныхъ отчетовъ М.В.Д. за 1836—1856 гг. Berlin, 1872, стор. 35, 36, 55, 99, 112, 127, 187, 201.

На початку XIX віку устрій селянського кріпацького господарства був у загальних рисах такий. Половину своїх земель поміщики давали до користування кріпакам, причому орних ґрунтів у них було багато більше, ніж у панів [1]).

В міру того, як кількість худоби в кожному кріпацькому господарстві більшала, поміщики побільшували і земельний наділ його, вимагаючи за те більших повинностей. Так місцевим звичаєм встановлений був поділ селянських господарств на тяглі й піші. Тяглими звалися ті господарі, котрі мали для обробітку своїх ґрунтів робочу худобу. До піших належали такі, котрі або не мали робочої худоби зовсім, або мали її замало, щоб власними силами обробляти свій наділ. Землі у них було мало не в усіх однаково в кожному окремому маєткові. Городники мали тільки осаду й городи. Тяглі, що-до кількости обов'язкової робочої худоби, ділилися на поєдинчих, парових, четверних і плугових. Плуг, запряжений трьома парами волів, становив вищий обов'язковий капітал у селянина. Загальна підстава для всіх розрядів господарств полягала в тому, що, при приблизно однаковій кількості робочих днів, паровий кріпак обробляв панщину з парою робочої худоби, четверний — з двома парами, плуговий — з трьома парами, а піший — без робочої худоби [2]).

Побут селянський цілком залежав од того, оскільки селян було забезпечено земельно або особисто. Безземельні (бобилі) працювали у селян або були в двірській челяді. Двірські люди рекрутувалися з безземельних, сиріт, городників та піших. Працювати на панів їм треба було не 3 дні на тиждень, а постійно; їм не було надано ґрунтів, і з своїми родинами вони були на повному утриманні в поміщиків, що тії за них платили й податки [3]). Двірські люди працювали або на землі, або найчастіш у різних ремествах і особисто обслуговували панські двори [4]).

Городники промислували своєю особистою працею й становили класу осілих сільських робітників. Піші чи півтяглі були нижчим типом хліборобного господарства; в них особисті робочі сили переважали над робочим інвентарем. Тому вони для обробітку своїх ґрунтів спрягалися або наймали запряг у тяглих хазяїв. Останні мали робочий інвентар і за те, що допомагали ним пішим орати, боронити, збирати хліб та сіно, користувалися з праці піших і городників. Отже, різні категорії господарств були звязані в загальному рухові сільського господарства. Але за головну в ньому пружину були тяглі, бо без них господарство

---

[1]) Е. Сташевскій. Крестьянский двор на Киевщине и его дробимость. (1795—1923 гг.). „Местное хозяйство", № 2 (20), 1923 р., стор. 87.

[2]) Извлеченіе изъ инвентарныхъ положеній западныхъ губерній. Сборникъ узакон. и распоряж. правительства о сельскомъ состояніи. Изданіе Земскаго Отдѣла М.В.Д. СПБ. 1910 г., стр. 665, 666.

[3]) А. Тройницкій. Крѣпостное населеніе въ Россіи по 10-ой народной переписи. СПБ. 1861 г., стр. 10.

[4]) Журналы Секретнаго и Главнаго Комитетовъ по крест. дѣлу. Томъ I, стр. 228. Архивъ Государ. Совѣта.

піших підупадало-б, і вони перейшли-б до нижчої категорії городників [1]). Піші наділи завдовольняли потреби їхніх господарів тільки тоді, коли при них існувало кількоро великих тяглих дворів. Сами-ж по собі вони не могли забезпечувати побут сільської людности [2]).

Поділ кріпацьких господарств на тяглі й піші був неминучим наслідком особливости ґрунту на Правобережжю, що для першої оранки вимагав плуга в дві чи три пари волів [3]). Панське господарство базувалося на певній кількості більших селянських господарств. Ці тяглі хазяї обробляли і свої землі, і панські, і землі піших господарів. Вони одчі мали справжні хліборобські господарства [4]). Робоча сила селян становила всенький оборотний капітал у поміщицькому господарстві. Тому поміщики заохочували кріпаків утворювати більші господарства. Щоб побільшувати число тяглих, вони відкривали для селян кредит, давали їм запомоги в випадках пошести на худобу, купували для них робочу худобу, то-що. Оскільки піші наділи мали забезпечувати побут селян, остільки тяглі господарства встановлювали поміщики, щоб поліпшувати й розвивати свій маєток. Численністю тяглих господарств визначавсь і ступінь добробуту селян [5]).

В 30-х роках XIX в. на зовнішньому ринкові значно збільшивсь попит на хліб, особливо на пшеницю. Окрім того, чимало жита й ячменю йшло не на звичайний унутрішній ужиток, а на переробку на спирт та пиво. Позначався перехід од попереднього натурального й навіть самоспоживного господарства на замінне. Підо впливом зміни основної структури свого господарювання поміщики почали побільшувати свою оранку коштом земель, що були в користуванні селян або віддавалися за чиш. Також побільшувалася у них кількість власного інвентаря, що його перед тим постачали їм найбільше тяглі. Важило й те, що з часом старий дерев'яний кріпацький плуг, що запрягався 6 волами, замінюється на новий англійський залізний на два коні або воли. Отже, попереднє шостиволове тягле селянське хазяйство ставало менш потрібне поміщикові. Велику вагу почали набирати при уборці хліба піші господарства й ті з тяглих, котрі мали одну пару волів або, не маючи їх, спрягалися для не так плугового, як возового запрягу [6]).

Опріч окремих культурніших маєтків, де починалося плодозмінне господарство, в більшості маєтків було звичайне трипілля. Часом поміщики намагалися обходитися самою дармовою панщизняною роботою своїх кріпаків, користуючися з найманої праці тільки як збирали хліб. А як примусова, що її ненавиділи кріпаки, праця була погана [7]), а зго-

---

[1]) Архивъ Госуд. Совѣта, op. cit., томъ II, стр. 207, 208.

[2]) Ibidem, стр. 232. [3]) Ibidem.

[4]) Фундуклей. Статистическое описаніе Кіев. губ., т. II, стор. 306, 308.

[5]) Первое изданіе матеріаловъ Редакціонныхъ Комиссій, томъ VI, стр. 17, 21, 34.

[6]) Е. Сташевскій, op. cit., стр. 88—91.

[7]) Д Т. Бытъ помѣщичьихъ крестьянъ на Подолѣ, Волынѣ и Украинѣ. Кіевъ, 1859 г., стр. 28, 47, 54.

дом розвиток зернового господарства пішов швидше, то триденної панщини не вистачало [1]). Тому кріпаків примушувано працювати більше, ніж встановлено було старими панськими інвентарями, і поміщики утримували для обробітку своїх полів ще й постійних найнятих робітників і фільваркову робочу худобу. Щоб приневолити селян до стараннішої праці, поміщики переводили щоденну панщину на систему „уроків" [2]), але останні часто давалися невідповідно до сил кріпаків, і тому були ще тяжчі [3]). В стійких маєтках землекористування селян було спокійним і довгочасним, змінюючись тільки в 15—20 років, залежно від зросту людности, зміни її кількісного й якісного складу, то-що. В менш-же добросовісних маєтках селян переводили з тяглих до піших або до городників і відбирали в них землю свавільно [4]).

Опріч рільництва, що становило головну промисловість на Правобережжі, на Україні починавсь перехід на обробну промисловість і зокрема на зріст цукрової промисловости [5]). Тому кріпаки відбували обов'язкову панщизняну працю й на панських фабриках та заводах.

Народні маси української сільської людности на Правобережжю були закріпачені нечисленній кількісно класі поміщиків дворян-поляків. Поляки-ж-таки з дрібної шляхти посідали були в маєтках посади різних офіціялістів, писарів, економів, посесорів та управителів [6]). Економічні, національні, релігійні суперечності призвели до того, що селяни сливе не брали участи в польському повстанні 1830—1831 рр. По ньому в маєтках почалася жорстока реакція з боку поміщиків відносно селян. У другій половині 30-х років знову помітно пожвавішав революційний рух серед польського суспільства на Правобережжі і в західніх губернях. Політичні міркування вимагали від уряду активно виступити, щоб полегшити долю селян і обмежити поміщицьку над ними владу [7]). Виникло побоювання, що маса народня або цілком охолоне до уряду, або стане на шлях кривавої пімсти, як це було в суміжній Галичині [8]). Дуже енергійно почав провадити урядову селянофільську політику відомий безрукий генерал Д. Г. Бібіков, що в 1838—1852 рр. був генерал-губернатором південно-західнього краю [9]). Різкими рисами він характеризував становище селян у своїй записці від 22 серпня 1840 р. про політичне

[1]) М. Є. Слабченко, Матеріяли до економічно-соціяльної історії України XIX ст., том I, стр. 129.

[2]) Д. Т., op. cit., стр. 54.

[3]) „Кіевская Старина", 1898, II, 48, 49. В. Я. Шульгинъ, Юго-Западный Край подъ управленіемъ Д. Г. Бибикова. „Древняя и Новая Россія", 1879, т. II, стр. 8.

[4]) Записка сенатора А. Половцова о положеніи крестьянскаго дѣла въ Кіев. губ., 1882 г., стр. 2.

[5]) Слабченко, op. cit., стр. 169.

[6]) Шульгинъ, op. cit., стр. 11—17.

[7]) Н. П. Василенко. Крестьянскій вопросъ въ юго-западномъ и сѣверо-западномъ краѣ при Николаѣ I и введеніе инвентарей. „Великая реформа", т. IV, стр. 94—110.

[8]) Обозрѣніе Кіев., Подольск. и Волын. губ. за 12 лѣтъ Бибиковскаго управленія. „Русскій Архивъ", 1884 г., кн. 3, стр. 29.

[9]) Василенко, ibidem.

становище Правобережжя: „Поляки вважають селян не за особу, а за річ, і поводяться з ними, наче колоністи з муринами. Селян нема кому боронити, бо маршалки, що, за законом, повинні наглядати, як поміщики поводяться з селянами, ті-ж самісінькі поляки й поміщики і те саме з ними чинять..., а коли справа доходить до суду, то повітові суди, теж складені з поляків, заступаються за своїх, і ще не було прикладу, щоб поміщик був винний по суду супроти своїх селян. Але сила справ про пригноблення селян..., сила самогубств, на які селяни важаться... свідчать про сумну істину нещасного становища тутешніх селян“ [1]).

Через напосідання Бібікова, селян було відібрано від католицьких манастирів і духівництва і передано до скарбу; скарбові селяни були переведені на чинш; поміщики могли засилати селян до Сибіру тільки під контролем од уряду; заборонено панам, без законних причин, перешкоджати селянським шлюбам; економам у маєтках заборонено карати селян на тіло, і саме призначення економів було поставлене під догляд повітових маршалків; дано також секретні інструкції, щоб обороняти поміщицьких селян від жорстокого поводження. Але найважливіший з заходів Бібікова це запровадження обов'язкових інвентарів у панських маєтках „південно-західнього краю“ [2]).

Утворені р. 1844 губерські інвентарні комітети мали переглянути усі інвентарі, що існували по маєтках, виправити їх і перевести в життя. На початку р. 1846 вони подали Бібікову 8437 інвентарів панських маєтків, тільки-ж наведені в них відомості були неточні й непевні; платіжі й повинності селян і спосіб їх виконання були дуже різноманітні. Було ясно, що такі інвентарі не могли забезпечити кріпаків од утисків. Коли-б були затверджені такі інвентарі, то селяни,—писав Бібіков 2 червня р. 1846 до міністра внутрішніх справ Л. А. Перовського, — будуть певнісінькі, що все, що з ними робиться лихого й жорстокого, робиться за наказом від російського уряду. Тому Бібіков надумавсь утворити одноманітну обов'язкову форму для інвентарів поміщицьких маєтків Київщини, Поділля й Волини, щоб тим забезпечити кріпаків від „буйства и своеволій“ поміщиків і таким чином реально полегшити їхнє становище. Такий інвентар, за його планом, мав-би бути „помѣстнымъ уложеніемъ“, що визначило-б права поміщика до кріпаків і обов'язки останніх. Інвентарна реформа, що її намислив Бібіков, мала залишити селян при рільничій праці, відтягнути їх і особливо тих, що переходять на двірську службу, од зближування з польським духом і напрямком, віддалити від самих поміщиків „поводъ къ разврату и преступленіямъ насильства“, точніше зазначити те, що рільник, який обробляє землю за землю, мусить усю свою діяльність обернути на рільництво, і, нарешті, показати, що дворяни й селяни, котрі виконують свій обов'язок, „находятъ счастіе и защиту“ [3]).

---

[1]) Шульгинъ, ibidem, стр. 7. [2]) Василенко, ibidem.

[3]) Дѣло № 30 — 1846 г. Центральнаго Статистическаго Комитета (архів М-ва Внутр. Справ).

В дусі таких завдань складено в Київі проєкта форми загального обов'язкового інвентаря з інвентарними нормами і 2 червня 1846 р. надіслано до Петербурга. За зразок Бібіков обрав Приборський маєток, в Радомиському повіті, поміщика Івана Станіславовича Мондзелевського. Його господарство характеризувалося такими рисами. Маєток, що знаходивсь за 80 верстов од Київа й 90 верстов од Радомишля, складавсь із сіл: Приборськ, Ваховка, Русаки, Воропаївка, Сукачі, Пироговичі, Болотня й Доманівка. Кріпаків за останньою ревізією рахувалося душ: чоловіків 862 і жінок 811 (скільки-ж душ було фактично, не зазначено). Тяглих кріпацьких господарств було 123, піших чи півтяглих 106, городничих 20, безхатників (бобилів) 24, двірських людей... (не зазначено), однодворців 82, вільних людей 24, инших 11. Коней у селян було 52, робочої худоби 518, неробочої великої 470, дрібної 900, вуликів бджіл 663. Загальна просторінь маєтку становила 23.138$^3/_4$ дес., з них землі садибної й городньої було 391$^1/_3$ дес., орної 4.516$^1/_2$ дес., сіножати 1.331$^2/_3$ дес., під лісами 12.083$^3/_4$ дес., непридатної (невдобної) 4.776$^3/_4$ дес. З зазначеної площі в селянському користуванні було: садибної й городньої 286$^2/_3$ дес., орної 3.110$^2/_3$ дес., сіножати 516$^1/_3$ дес. На кожне тягле й півтягле кріпацьке селянське господарство (двір) було наділено орної 13 дес. 1.296 саж. і сіножати 2 дес. 616 саж. Крім цього, селяни користувалися, за записками економії, лісом на полагодження й будування господарчих будинків і ломаччям на опал. Господарювання селяни провадили за трипільною системою; у поміщика-ж у 5 фільварках також було трипілля, а на 3-х плодозмін. Пересічний урожай виходив: озимини сам 6, ярини сам 5; сіна з десятини — 50 пудів. За середньою оцінкою, що її Бібіков зібрав був для кожного повіту окремо, десятина орної землі давала гуртового прибутку 1 крб. 86 коп. сріблом, сіножати 1 крб. 29 к.; зиску з орної 62 к., з сіножати 43 к. За тією-ж середньою оцінкою, нормальна платня за робочий тяглий день становила 11 коп., за півтяглий чи піший 6 к., жіночий 5 к. Садибні й городні участки оцінювано нарівні з орними. Крім рільництва, селяни заможні займалися хурманськими й иншими промислами, а инші поденними роботами, переважно у поміщика при господарстві і заводах, по лісах — вирубували різні лісові матеріяли, витоплювали смолу й дьоготь, сплавляли Тетеревом та Дніпром колоди до Київа, пиляли дошки і продавали глиняні речі. Селяни за панщину працювали на поміщика: тяглі по 3 дні чоловічих на тиждень з запрягом і по 1 дню жіночому і півтяглі по 3 дні піших і по 1 дню жіночому. За окремі вигоди всі категорії кріпаків одробляли по 8 будівельних днів на рік. Нічну варту відбували тяглі господарства по одному разу на місяць, відряджаючи одного вартівника. Через те, що в кріпаків було до $^2/_3$ земель маєтку, земські повинності вони виконували на $^2/_3$ з днів, якими вони користувалися для своїх власних потреб, і на $^1/_3$ з днів за панщину, за землі, що були в ужитку поміщика [1]).

---

[1]) Ibidem.

Як зазначав Бібіков, складаючи проєкта загального інвентаря, мали також на увазі вказівки од м-ва внутрішніх справ, праці, що їх одбували тоді на Правобережжю скарбові селяни, що були в орендах і адміністраціях, справжній стан поміщицьких маєтків, їх інвентарі й инші міркування, але основа тодішньої поміщицької системи господарювання не повинна була змінюватися [1]).

Крім звичайної поміщицької на Правобережжю панщини, встановленої з давніх-давен ще за польських часів, по деяких маєтках російських поміщиків у Чигиринському й почасти Звиногородському повітах була ще так звана російська панщина. Перша одбувалася з селянського господарства, а остання — з душі. Хоч подушну панщину вважали за тяжчу, але Бібіков пропонував не касувати її, щоб не порушувати головних підстав місцевого панського господарювання. Тому гадалося встановити для таких маєтків особливу форму інвентаря. До цього призводило й те, що маєтки російських поміщиків з подушною панщиною перебували в кращому стані, ніж инші, і що таку панщину вважали обґрунтованою на законі. При ній кріпаки одробляли: чоловіки по 3 дні і жінки по 1 дню на тиждень [2]).

З тих приватних поміщицьких інвентарів, що їх розглядав Бібіков, було видно, яка фактично була тоді на Київщині, Поділлю й Волині норма обов'язкової кріпацької праці на панів. Найбільший розмір повинностей був: 1) У маєтку Королівка поміщиці Маршицької селяни працювали що-тижня з кожного господарства влітку протягом півріччя по 6—9—12 днів тяглих або піших; узимку, на протязі півріччя, по 3 дні; протягом року по 196—274—352 днів жіночих, по 12 літніх і 12 будівельних. Також давали різні данини і виконували инші натуральні повинності і платили грошима. За всі ці роботи кріпаки користувалися ґрунтом від 6 до 26 десятин орної і по 2—6 дес. сіножати на господарство, а також лісом на направу будинків і на будівлю нових. 2) В маєтку Свіди й Корчовки п. Бєліцького що-тижня одроблялося з кожного кріпацького господарства по 2 дні тяглих, по 2 піших і 2—4 жіночих; що-року 24 літніх чоловічих днів і 24 жіночих, 12 днів вартування і нічних по черзі. Крім того, давалися різні данини й вимагалося инші повинності. За все це селяни були наділені ґрунтом на господарство до 1 дес. садибної землі, 10 дес. орної і 4 дес. сіножати і брали лісові матеріяли на полагодження й будування і ломаччя на дрова [3]).

Зразки середньої панщини були такі: 1) В маєткові Буйволовець п. Раціборовського що-тижня кожне кріпацьке господарство одбувало панові по 3 дні чоловічих, по 1—1½ жіночих; протягом року по 12 будівельних днів і щоденно нічну варту за чергою, а також і инші повинності, за що мали по 1½ дес. садибної землі, по 6—12 дес. орної, по 1—2 дес. сіножати, а також користувалися місцями для пасік і лісом на полагодження, будівлю і опал. 2) В маєткові Іванківці п. Дівової з кожного господарства що-тижня одроблялося по 3 дні тяглих або

---

[1]) Ibidem. [2]) Ibidem. [3]) Ibidem.

піших; де-ж більше було робочих душ, по $3^1/_2$ днів; протягом року по 6 день літніх, 12 будівельних і нічну варту по черзі. Жіночу панщину не було точно визначено, а також і инші повинності. За все це кріпаки мали по $1^1/_3$ дес. садибної землі, по 3—12 дес. орної й по 1—4 дес. сіножати й ліс на свої потреби, як і вище [1]).

Нижча норма повинностей була така: 1) В маєтку Педінок п. Валевської з кожного господарства кріпаки одробляли панщину влітку що-тижня по 2—3 дні, взимку по 2 дні (городники по 1 дню); протягом року по 12 літніх днів і по стільки-ж будівельних. Жіночу панщину не було точно окреслено, як і инші праці. За все це селяни користувалися по $^1/_2$ дес. садибної землі, по 4—13 дес. орної, по $^3/_4$—3 дес. сіножати, а також і лісовими матеріялами. 2) В маєткові Горбачеві п. Тваровських що-тижня кріпаки працювали на поміщика по 2 дні тяглих або піших, по 1 дню жіночому і протягом року по 6—12 днів літніх і по стільки-ж будівельних і одбували різні инші повинності. За це мали по 1 дес. садибної землі, 10 дес. орної, 11 дес. сіножати, ліс і ломаччя [2]).

Описуючи вищенаведені типи панщини, Бібіков зазначав, що жаден з інвентарів згаданих маєтків не являв собою загальної норми. По тих інвентарях, де було зафіксовано так звану російську подушну панщину, крім установлених у законі 3-денних кріпацьких робіт, жадних инших додаткових повинностей визначено не було. Розглядаючи приватні поміщицькі інвентарі, губерські інвентарні комітети взяли за норму тільки те, щоб не затверджувати більше як 3 дні панщини на тиждень та щоб скасувати данини й замінити їх на роботи. Ніяких инших твердих норм не було прийнято як з приводу різноманітности інвентарів, так і тому, що, за силою затвердженої постанови комітету в справах західніх губерень від 15 квітня 1844 р., інвентарні комітети мусіли розглядати інвентарі в тому самому вигляді, в якому їх подали поміщики. Що-ж до загальних міркувань і пропозицій, то це малося скласти тільки тоді, як буде переведено інвентарну реформу [3]).

Бібіковські проєкти викликали в Петербурзі деякі заперечення. Особливу було звернуто увагу на те, що в Приборському інвентарі тяглі і півтяглі показані були з однаковими наділами і мало не однаковими нормами праці (крім запрягу, що до нього зобов'язані були тільки тяглі). Міністерство внутрішніх справ, між иншим, було тієї думки, що зазначена норма наділу могла підійти тільки для тих маєтків, де з загальної кількости придатних (удобних) двірських (економичеських) і селянських земель припадало на душу не менше як 6 десятин. Цього не було тоді в багатьох повітах 3 губерень Правобережжя, навіть як-би зовсім скасувати панську оранку („экономическую запашку"). Тому м-во вважало за необхідне залишити в загальному володінні селян усі тії землі, що протягом останніх 10 літ були в їхньому користуванні за панщину чи за чинш і відповідно до того утворювати ділянки кріпаків [1]).

---

[1]) Ibidem. [2]) Ibidem. [3]) Ibidem. [4]) Ibidem.

Також міністерство державних маєтностей гадало, що всіх кріпаків за їхнім станом не можна зарахувати до одної категорії господарів. За правилами кадастру і за звичаєм та практикою, що існували в суміжних західніх губернях і европейських державах, робочий день з запрягом оцінювано в півтора рази дорожче, ніж піший робочий день. Отже, щоб справедливо нормувати кріпацькі повинності, взажаючи на просторінь придатних земель, що знаходилися в користуванні кожного господарства, треба було, як гадало м-во, взяти за основу зазначену оцінку робочих днів. Міністерство маєтностей уважало урочні роботи кріпаків за помірні [1]).

Директор Удельнінської рільничої школи висловив думку, що Бібіковський проєкт поблажливий для кріпаків і невигідний для поміщика. За його розрахунком, поміщика зобов'язувано давати селянській родині на 28 крб., а одержувати від неї панщиною мав він тільки на 15 крб. Тимчасом, у великоросійських маєтках ця пропорція була рівна для обох сторін, а в остзейських — сливе навпаки. Через те, щоб зрівняти вигоди, пропонувалося побільшити в проєкті деякі з уроків, що їх узагалі мали за надто помірні [2]).

Не наводячи инших заперечень, треба зазначити, що Бібікову довелося поступитися що-до непорушности основ Приборського зразка. В своєму дальшому з міністром Перовським листуванні він доводив, що надісланий од нього Приборський інвентар не являв собою жадної загальної норми і був тільки за форму, в якій він гадав перевести інвентарі поміщицьких маєтків. Нормального селянського наділа, — зазначав Бібіков, — у маєтках не було, і тому він залишався у селян у тій кількості, в якій тоді був [3]).

Щоб розглянути Бібіковський проєкт, утворено, під головуванням товариша міністра внутрішніх справ, особливий комітет, що складавсь із члена ради міністра внутрішніх справ В. С. Легкобітова, віце-директора II департаменту м-ва державних маєтностей Ровіцького й управителя канцелярії Київського генерал-губернатора Пісарева. Маючи на увазі завдання інвентарної реформи і спосіб, щоб осягнути цих завдань, зазначений у законі 15 квітня 1844 р., комітет гадав, що перешкоди, які зустрів Бібіков, затверджуючи подані від поміщиків інвентарі, треба було усунути. Одноманітности в повинностях і роботах кріпаків, способі їх виконувати й инш. зазначений закон 1844 не вимагав, аби-б тільки інвентарі в головних своїх статтях провадили до вказаної од уряду мети. Статистичні й инші дані, коли-б вони були неправильні і неповні, необхідно було перевірити й доповнити. Утиски селян і самовільні вчинки поміщиків можна було попередити особливими правилами при затвердженні інвентарів [4]). Що-до Приборського інвентаря, то, як гадав комітет, оцінку валового й чистого прибутку в ньому виведено було дуже низько,

---

[1]) Ibidem. [2]) Ibidem. [3]) Ibidem.

[4]) Дѣло по Отдѣленію Государственнаго Секретаря № 382 — 1848 г. (Архивъ Государственнаго Совѣта).

а уроки кріпаків надто мізерні, на що вказував і міністр державних маєтностей. Повинності селян мали були не перевищувати з тяглого господарства 3 днів чоловічих і 1 жіночого і з півтяглого 2 піших чоловічих днів і 1 жіночого на тиждень. Було визнано також за потрібне затверджувати інвентарі і з нижчими повинностями, де вони були, і ні в якому разі не вищими [1]).

Справа проволікалася аж до 26 травня 1847 р., коли було видано „Правила для управління маєтку за затвердженим для нього інвентарем". Загальні основи тих „Правил" були такі. Вся земля, що була тоді в користуванні селян, залишалася за ними назавсіди. Побільшувати її було дозволено, але зменшувати заборонювано. Поміщики повинні були давати підписки в тому, що землі, які вони показали в інвентарях, протягом 6 літ справді були в користуванні селян. За надані селянам земельні ділянки й инші вжитки селяни повинні були відбувати поміщикові панщину кожного тижня: тягла родина по 3 дні тяглих з запрягом і по 1 дню жіночому і півтяглі по 2 дні піших і по 1 дню жіночому. На панщину з кожного господарства мусів виходити 1 робітник з потрібним рільничим знаряддям, а на тяглу, крім того, — з одною парою робочої худоби; на жіночу виходила з кожного господарства 1 жінка. Усі данини заборонялися. Кількість праці було окреслено визначеними „уроками". Заборонялося притягати жінок до тяжкої праці, що потрібувала чоловічої сили. Передбачено було обмежити працю вагітним жінкам. Робочий день рахували від сходу до заходу сонця, з перервою влітку на 3, взимку на 2 годині щоб одпочити, попоїсти й нагодувати худобу. Переносити панщину з одного тижня на инший не дозволялося. Крім панщини, кожен працездатний робітник і робітниця мусіли одробляти по 12 літніх згонних днів за платню за затвердженою таксою. За надані особливі користування встановлено було додаткові повинності, а саме — по 8 будівельних днів з кожної тяглої, півтяглої й городньої родини, і нічна чергова варта по разу на місяць з кожного двору по 1 людині. Городники за садибну й городну землю платили чинш за затвердженою таксою, а за особливі користування мусіли працювати по 24 дні на рік (у тому і 12 днів згонів) і одбувати нічну чергову варту. Безземельні (бобилі) платили поміщикові чинш від 1 крб. 50 к. до 2 крб. 50 к. сріблом (жінки на половину менше) і звільнялися від повинностей, крім скарбових і инших платежів. Натомість, за їхньою згодою, дозволялося притягати їх до звичайних праць. Замість польових і инших робіт поміщик мав право користуватися кріпаками для праці на фабриках і заводах. До всяких инших, крім зазначених у правилах і в інвентарі робіт, селян можна було притягати тільки за їхньою згодою і платячи їм готівкою, а не горілкою і частуванням. Селяни мусіли обробляти і землі священикам. Церковних старост особисто, а сотників та десятників разом із їхніми родинами звільняли від панщини. Зараховуючи кожні 25 верстов

[1]) Дѣло № 30 — 1846 г., op. cit.

за інвентарний день, поміщик міг посилати кріпаків від тяглого господарства по одній підводі, а півтяглих з двірськими підводами — не далі як 75 верстов в один кінець. Ці посилки заборонялися підчас польових робіт і за бездоріжжя. Ґрунтуючися на загальному законі, поміщик мав право посилати своїх кріпаків на заробітки. Переводячи кріпаків до вищих розрядів, поміщик мусів давати їм відповідні ділянки і робочу худобу. Але заборонено було роздроблювати родини на кілька господарств, коли в кожному з останніх не було трьох робітників чоловічого й жіночого полу. Також не дозволено було переводити селян до двірських і встановлено було умови, що за ними можна було притягати безземельних, сиріт і инших до двірської служби. Поміщик мав право переводити кріпаків на чинш. Державні податки кріпаки повинні були платити сами за себе; за двірських людей платив поміщик. Коли-б за несправних податки заплатив поміщик, то він міг за те притягати селян до відробітку по 1 дню на тиждень. Хорі кріпаки могли посилати замість себе наймитів, а також, за згодою поміщика, малолітніх і старих, або сами обробляти, як одужали. Коли-ж хорість тривала більш як 15 днів і заступити слабого не було кому, то поміщик не мав права вимагати відробітку. Селяни, коли вони справно працювали і платили чинш, могли займатися своїми роботами, промислом і торговлею і відходити до того до инших місць, одержуючи від поміщика відповідні пашпорти. Кріпаків одзволювано від робіт неділями, святами й у табельні дні.

Було застережено, що правила не змінюють прав поміщиків над селянами і що з поміщика і далі господар маєтку і доглядач порядку і спокою між селянами; він доглядає за їхнім господарством і напучує їх до побожности, працьовитости і путящого життя. Селяни мусіли цілком коритися своїм панам і поставленій від них владі. На початку кожного року поміщики обов'язані були видавати тяглим, півтяглим і городникам за встановленою формою річні книги, де треба було визначати кількість робочих днів і повинностей. Що-тижня або що двох тижнів до цих книжок треба було вписувати ті, що одробили кріпаки, дні, уроки, довги, то-що. Крім того, давалося право провадити з селянами розрахунки і на карбах. Всі кари на селян поміщик мусів записувати до особливої книги. Застережено було, що всі статті правил повинні мати силу закона в маєткові і що за порушення їх поміщики, управителі й орендарі підлягали відповідальності.

Правила, що містили в собі 44 статті з додатками, підписали міністр унутрішніх справ Перовський, Київський воєнний, Подільський і Волинський генерал-губернатор Бібіков, а про те, що їх розглянув Микола I 26 травня 1847 р. на Єлагіному острові, засвідчив статс-секретар Хаников. Офіційно в збірникові законів правила оголошені не були [1]).

Бібіков оголошення правил обставив урочисто. В святочні дні в кожному маєткові скликали селян, правили молебня і, в присутності

---

[1]) З примірника „Правил", що переховувалися по церквах.

повітового маршалка, повітового земського справника й парахвіяльного священика, прочитували правила. Один примірник залишали, щоб переховувати в церкві, другий давали поміщикові. Священик, коли селяни до нього вдавалися, повинен був пояснювати їм загальне розуміння правил, але йому заборонено було вдаватися в тлумачення й міркування з приводу них. При переведенні в життя їх кріпаки часом неправильно розуміли їх, і не раз діло доходило до розрухів, але взагалі введення правил пройшло порівнюючи легко [1]).

В середині 1848 р. Бібікову довелося внести деякі зміни в Правила. Урочні кріпацькі роботи в них були застосовані до певної просторони земель, але ґрунти вимірені не були. Щоб полагодити труднощі, що з того виникали, Бібіков, як наближавсь час робіт на полях, визначив норми праці, виходячи з деяких поміщицьких і скарбових інвентарів і зібраних у нього даних. Отже, 30 травня р. 1848 він безпосередньо, згодом тільки повідомивши Петербург, наказав повітовим маршалкам строчно позаводити такі робочі норми. Кріпаки за 1 день мали нажати озимого хліба 1 копу на 60 снопів, мірою снопа на перев'язі в 1 аршин з чвертю, а ярого $1^1/_2$ копи; звязати скошеного хліба $3^1/_4$ копи. Инші роботи, як оранка, засів, косовиця хліба й сіна, збирання його і розкидання гною, треба було робити безурочно, рахуючи день праці за день панщини. Було застережено, що всі ці нові розпорядження поміщики повинні були перевести в життя, неначе-б з особистої доброзичливости до своїх селян [2]).

Незабаром, згідно з вказівками досвіду, змінено й сами правила. 29 грудня 1848 р. вийшли нові „Правила для управління маєтками за затвердженими для них інвентарями". В загальних рисах вони погоджувалися з попередніми правилами, але додано до них було такі дуже серйозні доповнення. Всю інвентарну селянську землю, що заборонено було її зменшувати, названо „мірскою". В кожному маєткові вимагалося визначити, за місцевими особливостями, нормальний розмір земельних ділянок для кожного розряду селянських господарств. Мірою такої норми повинно було бути забезпечення побуту селян, додержуючись найвищого в маєткові наділу. Тому дозволялося, за взаємною згодою поміщика з селянами, утворювати, згідно з місцевими звичаями, і вищі розряди тяглих господарств, як плугові, почвірні, то-що, але за вищі роботи й повинності. Наділ землі пішого або півтяглого хазяйства не повинен був бути менший за половину нормального тяглого. За угодою з кріпаками і з відома начальства, поміщик міг замінювати землю селян на однакову площею й якістю, але малими ділянками й не в загальному складі. При змінах розрядів господарств, решта землі, хоча поверталася до поміщика, але не відокремлювалася од загальної площі селянських інвентарних ґрунтів і оддавалася иншим селянам. Коли господар вибував, а в родині його не залишалося робітника, то поміщик мав право розпоряджатися його ґрунтом, але не міг зганяти його вдову й дітей з осади

---

[1]) Василенко, op. cit. [2]) Дѣло № 30—1846 г., op. cit.

й города. Коли робочих сил у маєтку більшало, незайняту землю треба було одводити їм, а коли землі не ставало, то поміщикові дозволялося наділяти їх фільварковою землею за вільною, незалежною від інвентаря умовою. Відбування 12 літніх згонних днів поміщик міг вимагати тільки один раз на тиждень за плату. 12 згонних днів городників зараховувано за панщину, коли вони її одробляли. На нічну варту селяни мусіли посилати від кожного господарства одного чоловіка не раз, а двічі на місяць. Посилати селян з підводами дозволялося не далі, як на 300 верстов в один кінець раз на рік. До сторонніх робіт можна було оддавати піших, городників і безземельних, а тяглих тільки за податкові залеглості. Хазяйства одданих на такі роботи звільняли на той час од панщини і чиншів, а сами вони одержували половину платні за роботу. До двірської служби можна було притягати з піших, городників, безземельних і сиріт. Була також у правилах нова стаття, що за нею за грубіянство проти поміщика і поставленої од нього влади, а також за ухилення од панщини й повинностей поміщик мав право карати винних, записуючи кожну провину до особливої книги. Всі статті правил мали повну силу закона в маєтках і касували ті статті правил 26 травня 1847 р., котрі були з ними незгідні. За порушення правил винні поміщики, управителі або орендарі мали відповідати на підставі загальних законів. Найближчий за цим догляд на місцях доручувано повітовим маршалкам і земським справникам; вони повинні були вживати заходів, щоб попереджувати й припиняти непорозуміння й повідомляти за них начальство. Правила складалися з 65 статтів і підписали їх міністр унутрішніх справ Перовський і генерал-ад'ютант Бібіков 1-й, причому зазначено, що цар Микола I затвердив їх у день 29 грудня р. 1848 [1]). Ці правила, як і попередні, в збірникові законів уміщені не були.

По тому, як видано правила 29 грудня р. 1848, інвентарні губерські комітети виправили, ґрунтуючися на них, інвентарі кожного маєтку. Ця операція зайняла цілих 4 роки. Тільки в вересні 1852 р. Бібіков затвердив інвентарі з застереженням, що всі статті постанов комітетів і самих інвентарів, котрі не погоджуються з новими правилами, не мали сили. Як каже Корчаков-Сівіцький, Бібіков так поспішавсь із цією справою, що протягом 2 місяців власноручно підписав 51 210 інв. правил, робочих книжок і виписок з інвентарів, не рахуючи вже звичайних инших справ [2]). На всіх цих документах був характерний власноручний його підпис з початковою літерою, що швидше скидалася на малу. Затверджені інвентарі разом з правилами через повітових маршалків порозсилали поміщикам, причому їм заборонено було зворушувати будь-які поголоски в цій справі. Парахвіяльним священикам наказано було не плутатися

---

[1]) „Правила" взято з примірника з власноручним підписом Бібікова в справі № 483 по Проскурівському повіту (Київський архів давніх актів).

[2]) В. И. Корчаковъ-Сивицкій. Объ ипотечной системѣ вообще и о пользѣ введенія ея въ Юго-западномъ краѣ Россіи и о мірской землѣ въ Кіев., Под. и Волын. губ., Кіевъ, 1879 г., стр. 20.

й умовляти селян бути слухняними і моральними[1]). Селяни довідувалися про нові правила тільки на практиці і з розпоряджень поміщиків; сами-ж правила їм не оголошували, бо боялися заколотів[2])[3]).

Маєткові інвентарі склали сами поміщики і вони-таки їх і підписали, а засвідчили їх маршалки. В них визначено було для селян землю садибну, городню, орну, сіножать, під садами, левадами, займищами і під громадською оранкою. В одних маєтках відомості про кількість земель були точно обґрунтовані планами, по инших приблизно на стару міру (морги, пренти, уволоки, кількість висіваного зерна, то-що). Коли р. 1852 остаточно переводили інвентарну систему, не можна було обміром і планами закріпити інвентарної селянської землі. Тому, щоб певніш її охоронити, усі селянські наділи були з 8535 оригіналів інвентарів по трьох губернях переписані до 36 спеціяльних повітових настільних реєстрів Канцелярії генерал-губернатора, що містили в собі 2757 аркушів[4]). Ці такі важливі реєстри десь щезли, отож навіть сенатор Половцов, що на початку 80-х років ревізував Київщину, не міг їх знайти, крім матеріялів по 4 повітах[5]).

Коли порівняти інв. правила з вищенаведеними статтями Всезбірки законів про поміщицьких кріпаків і з вище описаними типами панщини, то стане очевидним, що Бібіковська реформа внесла в кріпацтво низку серйозних обмежень. Уперше для селян землю проголошено „мірскою". Встановлено непорушність її і обмежено права поміщиків що-до розділу селянських господарств. Хоч громадську („мірскую") землю вважали за власність поміщикову, але-ж вона повинна була знаходитися в постійному безстрочному користуванню селян за повинності. Останні було точно визначено. Обов'язкова праця на звичайній панщині була призначена не для всієї родини, що сиділа на господарстві, а тільки для одного робітника й робітниці. Панське право на заміну селянських ґрунтів обмежено було згодою селян. Спустілі ґрунти не можна було відділювати від інвентарних селянських ґрунтів. Заборонено систему натуральної розплати за роботу горілкою й почастунками. Обмежено нічну працю кріпаків. Забезпечено права хорих, вагітних, удів, сиріт, старих і двірської челяди. Обмежено право поміщиків переводити селян до двірської челяди. Встановлено звідомність по розрахунках з селянами в формі робочих книжок і по накладанню кар на кріпаків у формі штрафних книг. Взаємовідносини панів і кріпаків регульовано затвердженим для кожного маєтку обов'язковим інвентарем. До кріпаків приставлено в ролі

---

[1]) Справа № 483 за описом Київ. архіву давніх актів.

[2]) Дѣло № 49 — 1855 г. Государственной Канцеляріи (Архивъ Государ. Совѣта).

[3]) Що правил не оголошувано, це Шульгин пояснює тим, що побоювалися хибних поголосок, знов-же й соціяльними рухами за тієї доби на Заході, зміною поглядів Миколи I на доволі вже втихомирених польських поміщиків і поглядами інвентарного відділу Канцелярії генерал-губернатора. Op. cit. стр. 101.

[4]) Корчаковъ-Сивицкій, op. cit., стр. 12, 13, 15, 16.

[5]) Половцовъ, op. cit., стр. 3.

опікунів і заступників повітових маршалків, що могли контролювати господарчі розпорядження поміщиків. Доглядати за тим, що діялося в маєтках, мали також земські справники, і, певна річ, губернатори і генерал-губернатор. За недодержання інвентарів поміщикам погрожувано карою.

Хоч в інв. правилах і було зазначено, що вони не відмінюють поміщицьких кріпацьких прав, тільки-ж по суті багато відповідних статтів в Усезбірці законів, як видано правила, належало скасувати або змінити. Але чомусь ані перші, ані другі правила до Всезбірки кодифіковані не були. Бібіковські обмеження поміщицьких прав з'ясовувано бажанням забезпечити матеріяльний побут селян. Норми інв. правил що-до найвищого розміру обов'язкової панщини, мабуть, мали відбивати в собі якусь середню лінію з маси тих київських, подільських і волинських інвентарів, що їх подали до Бібікова губерські інв. комітети, — усіх їх, через їхню велику різноманітність і неправдоподібність, він в 1846 р. затвердити не міг. Що ці норми не були за minimum, видно й з того, що, затверджуючи р. 1852 інвентарі, Бібіков застеріг, що, де фактично існувала менша панщина, вона, на підставі особливого царського наказу, повинна була залишатися й надалі.

Редакція правил р. 1848 відзначалася своєю необробленістю і неточністю. Отож, наприклад, про те, що всенька селянська земля була поміщиковою власністю, говориться не в основній загальній ст. 1-й, а в ст. 6. Вислів в ст. 1-й „извѣстныя повинности" неточний, бо ці повинності в дальших статтях визначено. Не додержано однакової термінології що-до розуміння селянського господарства, що зветься і двором, і сім'єю, і тяглом, і півтяглом. Визначаючи різні розряди селян, правила раз говорять „огородные или бобыли" (§ 1), другого разу „огородные и бобыли" (§ 40), то-що. Розуміння „мірская" й „инвентарная" земля тотожні, тимчасом у правилах сказано: „мірская и инвентарная" земля (§ 7). До правил увійшли українські слова: запомога, пасмо, карби.

Як видно з перших інв. правил, норму розміру обов'язкової панщини встановлено незалежно від кількости й якости землі. За підставу для розрахунку повинностей взято приналежність господарства до тяглої або пішої категорії, а це кінець-кінцем зазначалося робочим інвентарем і дійсними робочими душами. Хоч у тогочасному господарчому вжитку було усталено розуміння цих двох основних категорій селянських господарств, але непевність такого визначення панщини логічно призвела до утворення иншими інв. правилами нормального розміру земельних ділянок. Окреслити їх будь-якими цифрами було неможливо. Тому за міру земельної норми ухвалено було вважати забезпечення, згідно з місцевим звичаєм, побуту селян, додержуючись найвищого в маєтку наділу. Застережено було тільки, що піше чи півтягле господарство повинне було становити половину тяглого наділу. А втім такою теоретичною вимогою повинності не могли бути приведені до відповідности з кількістю й якістю земельних наділів. Тому всі господарі працювали однакову кількість

днів через те, що належали до тієї чи иншої категорії, незалежно від того, що одні з них мали землі замало, другі більше, а треті навіть подостатком [1]).

Інвентарні правила встановили в тяглому господарстві подвійну кількість землі проти пішого й призначили для першого 3 тяглих дні панщини й для другого 2 дні піших. Ця оцінка тяглих ($1 : 1^1/_3$) показалася за низьку й призвела до незвичайного обтяження їх повинностями. Через те тяглі хазяї переводили або збували на сторону свою робочу худобу й добровільно переходили до нижчих категорій. На Волині, одколи заведено обов'язкові інвентарі, парові господарства відмовлялися від половини свого наділу і з парових поробилися поєдинчими. Підчас підготовки реформи р. 1861, за тяглий день пропонували $1^1/_2$—2 піших [2]). Не допоміг і встановлений в § 11 інв. правил догляд повітових маршалків за переходом кріпаків до нижчих категорій. Від р. 1848 кількість тяглих значно зменшилася, й це мало негативні наслідки, як казали поміщики, для розвитку крайового рільництва [3]).

Інвентарній реформі закидали ще незабезпечення селянам права оскаржувати розпорядження поміщиків, низьку таксову оплату праці, незабезпечення права переходу селян на чинш, можливість обходів інв. правил, дозвіл замінювати селянські ґрунти й т. д. Значні хиби мало саме переведення реформи. Інвентарі складали сами поміщики, їх ніхто не перевіряв і кріпакам перед затвердженням їх не показувано. Кількість селянської землі в них здебільшого показано було неточно [4]). На Київщині поміщики Канівського, Черкаського, Чигиринського й Звиногородського повітів р. 1846 своїх кріпаків в інвентарях зазначали пішими з наділом 3 десятин і з відповідним додатком громадської землі, всяку-ж перевишку відбирали [5]). Подібні факти особливо виявлялися після 1861 р. при викупній операції, коли з'ясувалося, що поміщики подали в інвентарях далеко не всю землю, якою користувалися селяни. Також і по тому, як інв. реформу переведено, по маєтках зменшувалося землеволодіння селян переводом їх з вищих розрядів хазяйств до нижчих, зарахуванням до двірських і переселенням до инших місць [6]). Догляд маршалків, що сами були поміщиками й мали свої особисті класові інтереси, не міг бути доцільним. Все це сприяло опозиції поміщиків проти інв. реформи. За Бібікова суворо переслідувано порушення недоторканности мирської землі [7]). Коли-ж він перейшов з Київа на посаду міністра внутрішніх справ, почалося м'якше управління, що відчували його тільки вищі класи [8]).

---

[1]) Архивъ Госуд. Совѣта, op. cit., II, 215, 216.

[2]) Перв. изданіе мат. Ред Комиссій, XII, 25, 107, 108. [3]) Ibidem, VI, 35.

[4]) Архивъ Госуд. Совѣта, op. cit., II, 224, Корчаковъ-Сивицкій, 13, 20.

[5]) Pamiętniki Tadeuscza Bobrowskiego Lwów. 1900, t. II, 151, 292.

[6]) Половцовъ, op. cit., 5.

[7]) Корчаковъ-Сивицкій, 16.

[8]) Ibidem, 17; Bobrowski, op. cit. 34; „Кіевская Старина", Апрѣль 1882 г, стр. 104, примѣчаніе I; О. Воропановъ, „Крестьянская реформа въ Юго-Западн. краѣ", Вѣстникъ Европы, 1900 г., VIII, стр. 769.

Р. 1855 кн. І. І. Васильчиков, що заступив місце Бібікова, звернувсь до міністра внутр. справ з пропозицією переглянути інвентарні правила. Найбільший дефект у них, на його думку, був дуже загальний характер їх, що не охоплював індивідуальних різноманітностей окремих місцевостей краю. Це виходило з того, що правила головно застосовано було до маєтків земельних, від чого незручно було прикладати їх до промислових, якими були маєтки фабричні й лісні. Тому неминучі були часті доповнення, пояснiння, ба навіть зміни. Кількість так званої мирської землі, що непорушною повинна була знаходитися в володінні селян, зазначено було свого часу по маєтках на підставі не цілком певних свідчень. Саме встановлення її перечило власницьким правам поміщиків на всі землі своїх маєтків. Недокладність і хибність інвентарів виникала через те, що термін, наданий для їх представлення, був дуже короткий; становище кріпаків, залежних від самоволі своїх панів, невизначене й різноманітне; знов-же й через те, що власники маєтків неоднаково розуміли для чого саме вимагалося від них інвентарі [1]).

Від самого початку, як запроваджувано інвентарну реформу, поміщики намагалися одержати дозвіл на право перевіряти землі і правильніший розподіл їх поміж кріпаків. Такі прохання мотивовано тим, що села, котрі належали й звязані були з загальним маєтком, через спадщину або продаж переходили до инших осіб, знов-же й бажанням завести плодозмінну систему господарювання, усунути чересмежність ґрунтів, то-що. Тому вказувано на конечну потребу замінювати мирську землю, особливо коли інвентарі були неточні, виходячи з того, що всенька земля маєтку, не виключаючи й мирської, становила невід'ємну власність поміщикову. Опріч того, останній, за загальним правом про кріпацький стан, міг переселювати своїх кріпаків і продавати їх. Дарма що мирську землю вважали за непорушну, але за правом повної власности поміщик міг продавати усю землю, не виключаючи мирської, і в таких випадках усувати кріпаків з місць їх оселення, з чим було звязане порушення інвентаря [2]).

По деяких повітах Київщини й Волини було чимало лісових маєтків, де землі здебільшого були непридатні для рільництва й правили тільки за додаткову статтю місцевого харчування. Через те застосовувати до цих маєтків інвентарні правила, засновані виключно на земельній системі, було невигідно для обох сторін. Треба було також, щоб попереджувати непорозуміння, внести в правила доповнення що-до порядку й способу використання кріпаків для фабричних і заводських робіт і про сами ці роботи. До Смілянської цукроварні графині Бобринської було приписано по-над 1000 душ селян, покуплених уже тоді, як інвентарний лад було запроваджено. А як вони в рільництві не працювали і землі не мали, то інвентарні правила на них не поширювано. Але-ж ненормально було залишати їх у невизначеному становищі, коли устрій

[1]) Дѣло № 49—1855 г., op. cit. [2]) Ibidem.

маєтку точно регулювали інв. правила. Отже і їхнє становище треба було якось погодити з інвентарним порядком, забезпечивши тим їх працю та побут. Потрібні були зміни в правилах що-до розділу родин, щоб запобігти неправильним розпорядженням поміщиків, що призводили до збільшення кількости безхатників. По деяких маєтках, де було дуже небагато тяглих або й зовсім їх не було, усі кріпаки були півтяглі й дехто з них мав робочу худобу, що нею поміщики обробляли свої поля. З того повставала конечна потреба точно визначити платню півтяглим за їхню тяглу працю. Також життя вимагало заходів проти побільшення кількости безземельних (бобилів) і „навіть цілковитого усунення такої некорисної класи людей". Вважалося за бажане встановити засоби, щоб заохочувати безземельних статкуватися на осілість і стримувати господарів од переходу до безземельних. Праці по-за панщиною, за добровільною угодою кріпаків з поміщиками, були дуже часті. Але сама угода, коли селяни залежали від своїх панів, мала звичайно безумовно примусовий характер і була на шкоду кріпакам. Тому потрібні були й тут зміни й т д. [1]).

Проєкти кн. Васільчікова не мали в Петербурзі успіху, бо Микола I пристав на думку державного секретаря графа Блудова. Той гадав, що треба відкласти справу про перегляд інвентарних правил аж доти, доки остаточно буде вирішене питання про інвентарі в колишніх литовських губернях. Треба відзначити, що діялося усе те р. 1855, коли „південно-західній край" був на військовому стані. Наведені й инші міркування кн. Васільчікова дуже цікаві, бо в них зазначено як тодішні desiderata маєткового дворянства, так і ті особливості інвентарної практики, що з'ясувалися в другій половині інвентарного періоду. Хоч, безперечно, життя висувало на порядок денний потребу переглянути й удосконалити деякі інвентарні норми, тільки-ж ясно було, що інвентарна реформа серйозно сковувала самовладу власників маєтків над кріпаками. Підкреслюючи не одного разу свою думку, що інвентарна реформа порушує власницькі права поміщиків, генерал-губернатор побоювавсь, що інвентарну систему буде порушено. Він був проти того, щоб прилюдно переглядати інвентарну справу, побоюючися, щоб серед дворян не запанувала надія на цілковиту зміну обов'язкових інвентарів і це не сталося за привід не виконувати їх [2]).

Про значіння інв. правил можна судити ще й з того, як ставилася поміщицька класа до інв. реформи напередодні загальної селянської реформи 19 лютого 1861 р. Коли уряд вирішив узяти на Правобережжю за підвалину для реформи інв. правила, то поміщицькі губерські підготовчі комітети й Київська загальна комісія почали проти того кампанію. Волинський комітет прохав р. 1858 дозволу не вважати на інв. правила [3]). Київська загальна комісія доводила, що інв. правила ніби-то містили в собі тільки адміністративний устрій селян і що з цих правил не слід

[1]) Ibidem. [2]) Ibidem. [3]) Архивъ Госуд. Совѣта, op. cit, I, 91.

виводити на майбутнє юридичних прав для них [1]). Усі три комітети й комісія, визнаючи сімейне право на землю, відкидали, що сільська громада має право на землю. В усіх 4 проєктах ані одного навіть разу не вжито виразу „мірская земля“, що йому інв. правила надавали значіння юридичного терміну. Волинський комітет натомість звав селянську землю орендою, а Подільський повинностною. Волинський викупний проєкт зазначав, що найгірше те, що інв. правилами встановлено „мирську“ землю [2]). Так думали протиставити поміщицькому маєткові поодинокі селянські одиниці, а не селянський „міръ“ — громаду, що її вважали за цілком московську вигадку. Назви землі інвентарною були одіозні й їх старанно обминали [3]). Комітети були й за те, щоб значно зменшити інвентарне землекористування селян. Київська загальна комісія гадала, що небезпечно давати кріпакам цілком завдоволящі наділи. Мали за вигідніше для поміщиків залишати селян при їх злиденних наділах і легких повинностях, щоб навернути їх до найманої праці, потрібної для поміщицьких господарств [4]). Всі такі умови Комісія вбачала в пішому наділі [5]). Отже, сами поміщики гадали, що піший кріпацький наділ не завдовольняє селянські потреби. Коли перевірювано уставні грамоти і замінювано їх на викупні акти, дехто з поміщиків під різними приводами навіть не показували інвентарів [6]).

Уніфікація інвентарної практики, що фактично встановила однакові господарчі норми на терені трьох великих губерень з їх різноманітними умовами, то, розуміється, був сміливий крок. Це, мабуть, розумів і сам Бібіков, коли в правилах не одного разу покликувавсь на додержання місцевих звичаїв. Як гадає Семевський, обов'язкові інвентарі — це був як-найактивніший крок на користь кріпакам з усього зробленого для них за Миколи I [7]). Але заразом, і старі, і нові дослідники гадають, що інвентарна реформа мало поліпшила долю селян [8]).

II.

Ми зрозуміємо неповно, як жили народні селянські маси в поміщицьких маєтках Волини за доби інв. реформи, коли не простежимо,

---

[1]) Перв. Изд. мат. Редакц. Коммиссій, XII, 14, 15.

[2]) Ibidem, VI. 5. [3]) Bobrowski, II, 152, 154, 161, 396.

[4]) У Канівському, Черкаському, Чигиринському й Звиногородському повітах поміщики так і зробили. Зменшивши, як вище зазначено, перед тим, як заведено обов'язкові інвентарі, землеволодіння своїх кріпаків, вони позапанщизняну роботу їх використовували для цукроварної промисловости (Bobrowski, II, 151).

[5]) Перв. Изд. Матер. Ред. Ком., VI, 18.

[6]) Корчаковъ-Сивицкій, op. cit., 17.

[7]) В. И. Семевскій, Крестьянскій вопросъ въ Россіи въ 18 и въ первой половинѣ 19 вѣка, II, 504.

[8]) В цитованій праці Н. П. Василенка зазначені думки А. С. Хомякова, Ю. Ф Самарина, А. І. Кошелєва, сенатора Половцова, В. Я. Шульгина. З нових дослідників М. Є. Слабченко, op. cit., 168, 169; М. Яворський, Україна в епоху капіталізма, I, 315. Bobrowski, що брав участь у Київському губерському комітеті і в загальній комісії, має інв. реформу за „największe dobrodziejstwo“ для краю. Op. cit., I, 229.

які саме земельні відносини на Правобережжі виявилися на підставі обов'язкових інвентарів. Поміщицьких маєтків було:

на Волині . .	4271,	що мали	2,933,137	десят.	землі
„ Поділлі .	2054	„ „	1,760,978	„	„
„ Київщині .	2210	„ „	1,785,350	„	„

У загальній кількості поміщицької землі 47% було під лісами. Площа поміщицького маєтку пересічно становила:

на Волині	686,7	дес.
„ Поділлі	857,3	„
„ Київщині. . .	807,8	„

Селянських інвентарних господарств було:

на Волині	129,815,	що мали	1,477,571	дес.
„ Поділлі.	157,784	„ „	1,304,831	„
„ Київщині. . . .	164,818	„ „	1,275,484	„

Орних ґрунтів у селянському користуванні скрізь було більше, ніж у поміщиків, а саме: на Волині в 1,4 рази і на Київщині в 1,1. Що-ж до Поділля, то там у селян орних земель і сіножати було більше в 1,002 рази. Сінокосних земель на Волині у селян було більше проти поміщиків на 1,2. На Київщині селянські сіножаті становили тільки 0,7 поміщицьких.

Середня площа орних ґрунтів кріпацького інвентарного господарства становила на Волині 7,6 дес. і на Київщині 5,5 дес. Що-ж до Поділля, то там орної разом з садибною, городньою і сінокосною землею було 8,2 дес. [1]).

Селянські господарства по окремих категоріях на Правобережжі розподілено було загалом так:

господарств	тяглих було	162,965	чи	34.5 %
„	піших „	229,308	„	48,75%
„	городників було. .	43,750	„	9,25%
„	безземельн. (бобилів)	34,585	„	7,5 %

Але різні губерні тут мали свої особливості. Отож, на Київщині тяглих родин було 30,880 чи 17%, піших 116,353 чи 64%, городників 22,179 чи 12% і бобилів 12,623 чи 7%. На Поділлю тяглих 58,626 чи 37%, піших 75,783 чи 48%, городників 11,892 чи 7% і бобилів 12,980 чи 8%. На Волині тяглих 73,459 чи 57%, піших 37,172 чи 30%, городників 9,679 чи 7% і бобилів 8982 чи 6% [2]).

---

[1]) Вирахування зроблено, ґрунтуючися на цифрах, поданих у Корчакова-Сівіцького (op. cit., таблиця). Останні трохи різняться від цифр, наведених у матеріялах Редакц. Комісій. Й ті, й ті не можна визнати за точні. Корчаков-Сівіцький завідував за Бібікова інвентарним відділом і разом із ним перейшов до Петербургу. Сенатор Половцов уважав цифри Корчакова-Сівіцького за найбільш гідні довіри (op. cit., 3).

[2]) Перв. изд. матер. Ред. Ком., XVI.

Площа інвентарних наділів на Правобережжю (в десятинах) була така [1]):

В різних повітах	Наділи тяглих господарств			Наділи піших господарств		
	Найбільший	Найменший	Переважний	Найбільший	Найменший	Переважний
Волинь.	$15^1/_2$ — 54	1 — 5	$6^1/_2$ — 12	6 — 20	$^1/_6$ — $2^3/_4$	$3^1/_4$ — $6^1/_2$
Поділля.	10 — 23	$1^1/_2$ — 5	$6^1/_2$	5 — 10	1 — $2^1/_2$	$3^1/_4$ — 4
Київщина.	9 — 16	1 — 5	6 — 9	4 — $9^1/_2$	1 — 3	3 — $6^1/_2$

Отже, за інвентарної доби на Правобережжю переважна форма кріпацького селянського господарства це було не міцніше тягле господарство, дарма що його, як вище згадано, протегували перед реформою поміщики, а піше, що за його не вважали, щоб воно завдовольняло—саме по собі—матеріяльний побут кріпаків. Але рівночасно Волинь була країна тяглих господарств. Вона, хоча й перевищувала дві инші губерні кількістю поміщицьких і селянських ґрунтів, але мала найменше інв. селянських господарств. В ній найменше було городнього й цілком безземельного пролетаріяту. Поміщицькі маєтки на Волині що-до загальної кількости земель були дрібніші як подільські та київські. Пересічна площа селянського господарства на Волині дуже програвала від того, що внутрішній розподіл категорій господарств був нерівний: від 54 до 1 десятини тяглого й від 20 до $^1/_6$ пішого.

Оцей результат утворення кількости й характеру селянських хазяйств, розуміється, не міг бути наслідком виключно інв. реформи. Інв. правила не утворювали якоїсь нової системи земельного забезпечення. Фактично вони залишали його таким, яким воно було давніш. Але все-ж не слід забувати, що, подаючи інвентарі на затвердження, поміщики робили зміни в складі селянських господарств. Той самий процес одбувавсь і протягом усього періоду, як діяли інв. правила.

Волинь за 40-х років минулого віку була країна великих панів. Скрізь було видно палаци, парки, модні повози з розкішним запрягом. Титул „jaśnieoświeconych i jaśniewielmożnych", як добродушно іронізує Крашевський, був тим, чим ковтун у Пинську... Великі маєтки роздрібнюються на менші шляхетські посілості [2]). Дворян, що мали земельні маєтки, було 9541; дворян без маєтків — 83,653. Багато не всі з них були справжні дворяни, бо тільки 1347 із їх затвердила герольдія; решта-ж — 91,847 мали визнання дворянства тільки від дворянського депутатського зібрання. Дворян, котрі мали виборче право в дворянських виборах, рахувалося 1496. Коли порівняти ці цифри до Київщини, де під той час було дворян маєткових 4364 і безземельних 60,856, і Поділля з 3493

[1]) Ibidem, IV, прилож. 12, стор. 186—189.

[2]) I. I. Kraszewski, Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. Wilno, 1840, II, 98, 99

перших і 32,693 других, то виявиться, що Волинь, яка й територіяльно була більша за дві инші губерні, кількістю дворянських „душ" була на Правобережжі на першому місці [1]). Поміщики переважно були поляки-католики. Кількість маєтків „русскихъ" власників становила р. 1861 6% [2]).

Контрасти палацам становили вбогі волинські і надто волинсько-поліські села. Хати кріпаків здебільшого були збудовані з дрібних кавалків дерева і поліплені глиною, з призьбами. При тому вони звичайно були чисто вимазані глиною й оточені деревцями й плотом або дубовим тином. Часом, за браком дерева, пліт робили з землі й гною. В деяких частинах убогого Полісся люди мешкали в курних мазанках, в безпосередньому сусідстві з худобою. По хатах палили дровами, або соломою, або лодигами хвастів, кукурудзи й сушеного гною. Поліські оселі знаходилися посеред соснових лісів, пісків, боліт і води. Волинські кріпаки мали смутний понурий вигляд, були простодушні, слухняні й добрі. Вони покірно вклонялися, зустрічаючися з панами, і за найменшу допомогу або за ласкаве слово навіть припадали до ніг, але довго не забували кривди й образи. Поліщуки були мовчазні, але, коли зачепити їх, то з охотою балакали. Особливо, коли розмова йшла про його лихо або про панів, говорив-би поліщук день і ніч [3]).

Селян під той час на Волині було: скарбових, старостинських, ленних, поманастирських, шкільних, міських та инших 63,699 душ, сконфіскованих після польського повстання 82,210, таких, що були власністю католицьких манастирів, костьолів та духівництва 24,965 і поміщицьких і двірських людей 876,041. Отже, найбільше закріпачених селян належало до поміщиків. З загальної кількости селян 77% було українців-православних [4]).

Головна промисловість Волини це було рільництво й лісівництво. Що-року посилано за кордон пшениці й иншого хліба до 46 тисяч чвертів і лісових матеріялів на 20 тисяч карбованців сріблом. Окрім того, провадивсь чималенький торг коноплями, льоном, шкурами, смолою, воском, тютюном, медом, горілкою, різними господарчими виробами, шпанковою овечою вовною, коров'ячим і конопляним маслом. Функціонували р. 1841 заводи: 983 гуральні, 34 броварі, 11 свічкарень, 8 милярень, 2 фаянсових і 1 порцеляновий заводи, 34 гарбарських, 18 поташних, 16 гут, 4 чавунних, 3 мідяних, 81 залізних, 25 цегельних, 16 вапнярних, 10 кінських, 7 рогатого товару, 83 шпанських овець, 225 полотняних, 7 тютюнових, 70 суконних, 4 папірні, 2 гаптарні, 2 каретних і 2 фабрики капелюшів. Порівнюючи з иншими губернями Правобережжя, Волинь кількістю гут, гуралень, суконних, полотняних, тютюнових, поташних і заводів шпанських овець була на першому місці, але ще не було жад-

---

[1]) Дѣло о собраніи статистическихъ свѣдѣній въ губ. Кіев., Под. и Волын. 1841—1842 г., № 184, в Київському Центр. Історич. Архіві.

[2]) А. Забѣлинъ, Военно-статистическое обозрѣніе Волын. губ., часть I, стор. 208.

[3]) Ibidem, стор. 161; Kraszewski, op. cit., I, 177, II, 98—110.

[4]) Дѣло № 184, op. cit.

ної цукроварні. Почато будувати цукроварню в селі Кримні графа Браніцького. Водяні сплави проваджено на ріках Бузі, Стирі, Турії, Ікві, Горині, Случі й Стублі [1]). Головні сухоземні дороги провадили до Польщі й Австрії і до Петербурга, Москви й Одеси. Наприкінці р. 1841 були такі справочні ціни: за чверть житнього борошна 4 крб. сріблом, гречаних круп 5 крб., вівса 2 крб. 40 к., за фунт м'яса $2^1/_2$ к., пуд сіна 20 коп., соломи 5 к. Горілки було викурено на скарбових гуральнях 8957 відер і на приватних 895,198 відер (1840—1841 р.) Горілку продавали до скарбу й одкупникам од 45 к. до 2 крб. ср. за відро. На поміщицьких селянах рахувалося залеглих податків 10% загальної кількости недоплат по губерні [2]).

За кріпацтва поміщики на всенькому Правобережжю розвинули широке виробництво хліба надто пшениці для збуту на чорноморські і балтицькі ринки. Рівночасно розвинулася виробна промисловість, переважно горілчана, а далі й цукроварна. Горілчану продукцію було тісно звязано з сільським господарством. Менші маєтки з'єднали з нею свої інтереси, щоб використовувати лишки зернових продуктів [3]). Часом цей напрямок мав нездоровий ухил, бо на-весні не вистарчало хліба не тільки для селян, ба й для поміщиків [4]). Промислові підприємства виникали й довго розвивалися в сфері великого поміщицького землеволодіння. З обробної промисловости 92% містилося по сільських місцевостях. Р. 1847 вивіз через місцеві Устилузьку, Дружкопільську, Радзивілівську й Волочиську митниці становив 2,699,132 р. [5]). За 50-х років на Україні вже завойовувала собі місце фабрика купецька й міщанська, що користувалася не з кріпацької, а з найманої праці [6]).

Господарювання проваджено на Волині за трипільною системою. У західній частині найкращі родючі землі були на півдні Володимирського, в північно-західній і в західній частині Дубенського й на півдні Кременецького повітів. Поліпшували господарювання повільно. Плодозмін починали заводити тільки по великих латифундіях. Силу панських маєтків було віддано в посесію. У поміщиків велике значіння мали жонци й економи; на них вони цілком покладалися й від них часто безпосередньо залежала доля кріпаків. Крашевський у своїх мемуарах мальовничо зазначає ці самовпевнені постаті „w czapkach uszatych, surdutach szarych, z kijami w rękach, z pogardliwą miną". Не аби-яку ролю в поміщиків мали ще й жиди-гуральники і корчмарі. Селяни призвичаєні до пияцтва. Торг мало не цілком був у жидівських руках. Панські землі

---

[1]) Дѣло № 184, op. cit. Про инші річки не згадується.

[2]) Ibidem.

[3]) А. Ярошевичъ, Общій очеркъ эконом. жизни Юго-Запад. края. „Весь Юго-Зап. край", 1914 г., стор. 13, 18, 22.

[4]) Военно-статистическое обозрѣніе Волын. губ. СПБ. 1850 г., стор. 78.

[5]) Ibidem. дод. 5, № 7.

[6]) А. П. Оглоблин. Очерки по истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика, стр. 11.

були кращі, ніж селянські. Поміщики, за незначними вийнятками, ані трохи не дбали, щоб поліпшити побут селян. Крім звичайної панщини, сили різних даремщин, данин і грошового чиншу, поміщики ще наймали своїх кріпаків підприємцям-жидам для сплавів дерева й инших далеких робіт і різних послуг, сливе нічим за те не винагороджуючи селян і не завсіди навіть виплачуючи за них податки. Селяни північних повітів, де менше орних ґрунтів, малі прибутки з рільництва компенсували собі лісним промислом. Найбільш це було в Володимирському й Рівенському повітах, де виробляли клепки, бальки, смолу, поташ і готували ліс до сплаву [1]).

За інвентарної доби на Володимирщині було 156 маєтків [2]), 13 містечок, 180 сіл, 225 „деревень". Серед них таких сіл і „деревень", що мали більше за 50 дворів, було 62, менше за 10 дворів 51 і середніх— 35 [3]). Селянських родин рахувалося 9.942 і садиб 8.751. З селянських родин тяглі становили 6.843 або 70%, піші 1.945 або 19%, городники 653 або 6% і безземельні (бобилі) 501 або 5%. Наділ орного ґрунту становив:

На тягле господарство	більший	16 дес. . . .	1000 кв. саж.
	що переважав	9 „ . . .	2100 „ „
	менший	2 „ . . .	400 „ „
На піше господарство	більший	9 дес. . . .	2100 кв. саж.
	що переважав	4 „ . . .	2200 „ „
	менший	1 „ . . .	1500 „ „ [4])

Кріпацького поміщицького селянства в повіті було 30.524 чоловіків, 32.775 жінок, 7 двірських чол. і 9 жінок [5]), з чого на одне господарство припадало 7 душ. Отже, на Володимирщині в кріпацьких селянських господарствах ще більшою мірою переважали тяглі, ніж пересічно по цілій Волині.

Перша половина інвентарної доби проходила за Бібікова (1838—1852). Його тимчасово заступав, а згодом і замінив колишній волинський губернатор генерал князь І. І. Васільчіков, що був за Київського генерал-губернатора до польського повстання. Воєнними губернаторами міста Житомира й Волинськими цивільними губернаторами були: генерали Каменський, Васільчіков, Крівцов, Сінельніков і заступник Політковський. Губерськими маршалками були граф Ромуальд Ледоховський і Карл Микулич. Повітове начальство на Володимирщині являли: повітові маршалки граф Красіцький і згодом Іоахим Сумовський і повітовий земський

---

[1]) Военно-стат. обозрѣніе, 66—84; Забѣлинъ, I, 62; Kraszewski I, 9, 85, 88, 173, 174; Bobrowski op. cit., I, 181; F. N. Wołyń, jego mieszkańce w. r. 1863. Drezno 1870, str. 78.

[2]) О. Левицкій, op. cit., 266.

[3]) Военно-стат. обозрѣніе, 74.

[4]) Перв. Изд. матер. Ред. Комм., IV і XVI. Але в VI томі цифри наділу трохи инші.

[5]) Тройницкій, op. cit. 29.

справник Мейєр [1]). Володимирським повітовим суддею був Галактіон Короленко [2]), батько В. Г. Короленка [3]). Сприятливі для селян інформації в селянських справах вищій владі давав корпуса жандармів полковник Арендаренко [4]).

Коли на Володимирщині на початку 1848 р. маршалок граф Красіцький і справник Мейєр запроваджували перші інв. правила, від власників маєтків було взято підписки трьох родів. По-перше, поміщики засвідчували, що інв. правила й виписи з затверджених од губерських інв. комітетів інвентарів їм оголошено й вони зобов'язуються додержуватися їх „справно без найменшого ухилення". В другій підписці зазначалося те-ж саме, ще й додано: „коли я ухилятимуся від точного виконання правил, вимагатиму від селян зайвого, утискуватиму й гнобитиму їх, то відданий буду за все до военного суду". Третя підписка поміщиків стверджувала, що зазначені в представлених од них інвентарях землі за останні 6 літ справді були в користуванні селян і фактично р. 1847 у них знаходилися. З рапортів Мейєрових видно, що і поміщики, і селяни прийняли інвентарну реформу „з повною вдячністю і ніяких хибних тлумачень не було". Те саме стверджував і справник Кременецького повіту. У серпні р. 1848 він писав до Бібікова, що, хоч у Кременецькому повіті, розташованому на австрійському кордоні, порядок поміж селянами встановити важче, ніж у внутрішніх повітах, проте, відколи запроваджено обов'язкові інвентарі, жадного заколоту не виникало [4]). З опису справ видно, що р. 1848 було чимало скарг поміщиків на те, що селяни їх не слухаються, але, на жаль, самих справ немає [5]).

Коли р. 1848 почалася холера, то, за наказом Бібікова, граф Красіцький запропонував поміщикам попускати своїм селянам, давши їм полегшення в згонних днях і инших роботах. Поміщики пристали на це, і більшість селян зібрала хліб з своїх полів, а через це трохи опізнилися з збором панського хліба [6]).

В маєтках графів Чацьких залюднено було кріпацькі селянські господарства густенько, проте неоднаково. В Сілецькому маєткові на 1 господарство припадало 7 душ, у Мишівському 8 душ і в Порицькому (коли не рахувати чиншових і безземельних) 9 душ. У Мишівському ціл-

---

[1]) Це видно з власноручних підписів цих осіб у справах інвентарного відділу Канцелярії Київського военного, Подільськ. і Волин. генерал-губернатора, що переховуються в Київському Центр. Історичн. Архіві; на них я далі покликатимуся.

[2]) Дѣло № 461, 1849—50 рр.

[3]) В. Короленко, Исторія моего современника. СПБ. 1911 г. I, 15—16.

[4]) Матеріяли колишнього архівного семінара проф. Е. Д. Сташевського (в Київському Центр. Істор. Архіві).

[5]) Справи № 29 по с. Конюхи поміщика Ледоховського, № 144 по сс Млиніски й Поромів п. Пражмовського, № 102 по Любомльському маєтку графів Браніцьких, №№ 111 і 142 по с. Бореска п. Тодвена, с. Бубнів п. Кашовського й с. Козлів п. Ручинського. Шульгин каже, що кожен ухил кріпаків від виконання обов'язків поміщики тоді трактували за явну неслухняність або бунт (op. cit., 98).

[6]) Матеріяли б. семінара, op. cit.

ком не показано безземельних. В Сілецькому кількість безземельних дворів становила 6% загальної кількости усіх господарств; в Порицькому — 25%. До останніх увіходили двірські люди й безхатники, але з них виключено 640 городників, що платили чинш. Такий нерівномірний склад кріпацьких господарств у Порицькому маєткові, як можна припускати, пояснювавсь тим, що там було й містечко Порицьк. Відношення загальної площі селянських сінокосних до орних ґрунтів також було неоднакове в різних маєтках. Так, у Порицькому воно являло собою 1:3, Сілецькому 1:4 і в Мишівському 1:6. Як видно з уміщеної далі таблиці, господарча система у графів Чацьких базувалася на тяглих кріпацьких господарствах. Піші становили в Порицькому маєткові 23% і в Сілецькому 52% тяглих. І тільки в одному Мишівському маєтку піші трохи переважали тяглих [1]).

НАЗВА МАЄТКУ	Господарств тяглих	Господарств піших	Наділ тяглого господарства в десятин. і саж.			Наділ пішого господарства в десятинах		
			Садибн. землі	Орної	Сіножати	Садибної	Орної	Сіножати
В маєтку Порицькому	190	45	1317 кв. с.	10 дес. 1299 кв. с.	3 дес. 1133 кв. с.	1317 кв. с.	7 дес. 979 кв. с.	2 дес. 1126 кв. с.
Мишівському . . .	91	102	1317 кв. с.	10 дес. 234 кв. с.	1 дес. 1551 кв. с.	1317 кв. с.	7 дес. 1638 кв. с.	1 дес. 234 кв. с.
Сілецькому . . .	268	141	1317 кв. с.	9 дес. 2106 кв. с.	2 дес. 468 кв. с.	1317 кв. с.	4 дес. 2253 кв. с.	1 дес. 234 кв. с.[2])

По менших панських маєтках господарювання також ґрунтувалося на тяглих. Кріпацьких господарств у них було небагато: в Боришковичах 7, Матові 11, Янові поміщика Васілевського 12, Янові посесора Дрогаєвського 10, Холопечах 12 тяглих і 16 піших. В Дружкополі п. Загурського було 465 ревізьких душ. У Матові залюдненість кріпацького хазяйства становила 5 душ [3]).

За доби, коли запроваджувано інв. реформу, показалося цікаве з аграрного боку явище. Поміщики почали робити переділ селянських ґрунтів. У частині с. Матова поміщика Закревського, доки не було заведено обов'язкових інвентарів, 11 селянських господарств мали орного ґрунту одні по 5 моргів у кожній зміні, а инші по 7 моргів. Одколи-ж заведено інвентар, усі орні ґрунти поділено поміж них на рівні частини по 6 моргів у кожній зміні, а всього по 18 моргів. Закревський таку

[1] Дѣло № 97 — 1850 г. [2]) Ibidem, чернетні матеріяли.
[3]) Дѣла №№ 18—1851 г., 111—1848 г., 107—1850 г.. 58—1851 г.,7 1—1852 г.

зміну пояснив тим, що всі селяни мали однакову користь і відбували однакову роботу, а через те він і зрівняв їхні ґрунти [1]).

Р. 1847 граф Віктор Андрієвич Чацький почав у м. Порицьку і селах Старому Порицьку, Риковичах, Павловці, Трубках, Переславичах, Кучках і в частині с. Самоволя розмежовувати селянські землі, „щоб зрівняти й довести їх у маєткові до певної міри". Коли було оголошено інв. правила, поміщик повідомив про те маршалка й зобов'язавсь, що „пропорцію" землі у селян змінено не буде. Розмежування закінчилося р. 1849. Наслідки його були такі:

	До розмежування було:	Після розмежування стало:
Орних земель . .	1913¼ дес.	1845 дес. 1200 кв. саж.
Сіножати	640 дес.	612 „ 2297 „
Городів	178⅝ дес.	312 „ 1212 „
	Громадської оранки . . .	85 дес. 372 к. с.

Справник Мейєр, що, з наказу Бібікова, розслідував цю справу, зазначав, що селяни „по невѣжеству" не могли сказати, скільки в них раніш було землі й скільки стало після розмежування. Вони пояснювали, що урядової міри землі не розуміють, а ґрунти міряють засівами. Переміна ґрунтів у них вийшла в одних до того, як видано інв. правила, в инших — по тому. Засів у них після переділу зроблений у декотрих більший і ні в кого не менший проти попередніх. Якість їхніх нових участків така сама, як була на старих. Для чого-ж пан попереділяв їхні землі, вони не знали [2]).

В селах Мишові, Зимному, Менчицях, Біличах, Бискупичах, Горичові і Древинах графиня Марія Чацька також поробила загальне розмежування земель. У Мишові, Менчицях і Бискупичах у 1851 р. переміну ґрунтів було закінчено, причому просторінь і якість нових участків порівнюючи до попередніх не змінилася. В инших селах селяни в 1851 р. ще користувалися давніми наділами [3]).

В селах Сільці, Хмелеві, Яновичах, Войковичах, Хворостові, Сичові, Жалемичах, Черчицях, частині Чесного Хреста, Житині, Навратині, Березовичах, Беаті і Вульці Фалемицькій поміщик граф Фелікс Михайлович Чацький, ще й обов'язкових інвентарів не було заведено, почав розмежовувати через те, що „в маєткові його землі не були доведені до певної міри". У Войковичах, Хворостові, Сичові, Беаті й Березовичах цю операцію р. 1851 вже було закінчено і якости й просторони не змінено. В инших-же селах селяни ще обробляли давні ґрунти [4]).

Волинський губернатор Крівцов, розглянувши рапорти в цих справах од Мейєра, наказав власникові Порицького маєтку не робити жадних перемін у селянських ґрунтах, аж доки він подасть акта угоди про те з селянами і відповідні плани з усіма поясніннями що-до проєкту розмежування. З надісланого від гр. Віктора Чацького „геометрическаго

[1]) Дѣло № 111 — 1848 г. [2]) Дѣло № 97—1850 р. [3]) Ibidem. [4]) Ibidem.

инвентаря" виявилося, що в нього тяглих було дві категорії: 55 з наділом по 14 дес. 1449 кв. с. і 180 з наділом по 10 дес. 1023 кв. с. Крім того, було 87 городників, що мали 1—2 морги садибної землі, а дехто й по моргу сіножати. За планом-же розмежування тяглі показані всі однієї категорії 246; в одних селах їм дано наділ од 11 дес. 3 кв. с. до 11 дес. 2365 к. с., а в инших по 10 дес. 1574 кв. с. — 10 дес. 1765 кв. с. Отже виходило, що після переділу віддано селянам на 109 дес. 2158 к. с. більше як у них було досі. Хоч гр. Чацький акту угоди з селянами що-до переділу й не подав, але Волинський інв. комітет висловивсь за те, щоб його затвердити. Рапорти Мейєра свідчили, що селяни з цієї операції були завдоволені, і земля була не гірша як на попередніх дільницях. Крім того, комітет особливу звернув увагу на те, що, хоч 55 господарів раніше мали по 14 дес. 1449 кв. с, але після розмежування 246 господарів одержали по 11 дес. з лишком, і загальна площа кріпацької землі збільшилась на 109 дес. 2158 к с. Як гадав комітет, ця норма цілком забезпечувала селянський добробут, і приватна користь частини господарів повинна була поступитися загальній вигоді для більшости їх [1]).

Отже, всі описані реформи в латифундіях графів Чацьких і в Матові мали однакові риси. Площу землі в селянських господарствах зрівнювали, зменшуючи більші до міри середніх або до механічної середньої міри, як це було в Матові. Разом з тим у Порицькому маєтку збільшено саму кількість господарств. Дарма що, виправдуючися в зазначених діях, поміщики не покликувалися на інв. реформу, тільки-ж навряд чи можна сумніватися в тісному поміж тими явищами звязку. Розмір панщини і повинностів інв. реформа встановила не відповідно до площі землі в селянському господарстві, а згідно з його вищою, середньою або нижчою категорією. Окрім того, правила р. 1848 ввели нормальний розмір селянських господарств, виходячи з вищого в кожному маєткові наділа. За такий повинно було в Чацького бути 14-десятинне, а не 11-десятинне господарство, що до нього зведено було після розмежування. Разом з тим, тут не могли не відбитися ті змагання поміщицькі, що за них генерал-губернатор р. 1855, повідомляв Петербург, знов-таки й тії економічні зміни, що, як ми були зазначили, повставали на Правобережжю від 30-х років. За нових умов сільсько-господарчого капіталізму поміщикам вигідніше було мати більше кріпацьких одиниць з меншими наділами.

Будь-що-будь, з переведених аграрних процесів треба поробити такі висновки. Всупереч інв. правилам, поміщики перемінювали кріпацькі ґрунти без згоди кріпаків. Напередодні інв. реформи по маєтках переводили новий, може підготовчий для цієї реформи, вигідний для власників маєтків переділ селянських господарств. Тому картина, закріплена

[1]) Ibidem. Ще по описах значаться справи про переміну селянських ґрунтів: № 29 1850 р. по с. Майршец п. Гутовського, № 10—1860 р. по с. Ліневу п. Пашковського, № 57 —1860 р. по с. Дрогичин п. Загурського, але справ цих немає.

в обов'язковому інвентарі, була часом цілком нова, штучно зроблена ad hoc, що не мала 6-літнього існування. Що-ж до постанови Волинського інв. комітету, то зрозуміти її можна, тільки виходячи з того, що комітетові нічого иншого не залишалося, як легалізувати факт виконаного на ґрунті в Порицькому маєткові переділу кріпацьких ґрунтів. Невідомо, як сталося, що останні збільшилися аж на 109 дес. 2158 кв. с. Чи це був звичайний результат тільки точнішого виміру, чи новий додаток од поміщика, може, щоб утворити нових 11 господарів? В першому випадкові не можна вбачати якогось збільшення, бо фактично ці ґрунти перебували в користуванні селян. Нарешті, чи доцільно було затверджувати земельну операцію, при tacito consensu кріпаків, що „по невѣжеству" ні міри землі, ні мети й сути розмежування не могли зрозуміти? Але може комітет цей сумнів одкидав, певний, що нова операція забезпечувала селянський добробут, а це становило головне завдання інвентарної реформи.

Одне з найважливіших завдань інв. правил було точно зазначити кількість робочих днів. Коли порівняти інвентарні норми праці на Володимирщині до передінвентарних [1]), то в тих маєтках, де перед інвентарною реформою обов'язкову працю було встановлено, за місцевим звичаєм, в 4 дні для повноґрунтових (тяглих) і в 3 дні для півґрунтових (півтяглі, піші), ці розміри перевищували інвентарні. Що-ж до днів шарваркових і літніх, то їх раніш вимагали не з кожної працездатної душі, а з родини. При 3-х робочих душах на родину, вийде, що передінвентарних шарваркових і літніх днів було трохи менше, ніж інв. літніх згонних днів. Та зате останні оплачувано. Інвентарна реформа ще взаконила жіночу панщину, що її, коли відомості Володимирського справника Лелякова за 1840 р. [2]) точні, там сливе не було.

Одколи інвентарну реформу запроваджено, ми бачимо такі факти що-до кріпацьких робіт. У с. Княжах у поміщика Антона Старчевського панщини р. 1848 вимагали по-над норму через те, що було заплачено за селян податки, а крім того, кріпаки заборгувалися були в поміщика [3]). У частині с. Матова п. Закревського селяни робили по 4 дні, а баби 5-ий день. Зайвих днів вимагали від них за заплачену за них рекрутську сплату й через те, що в пана була негайна робота, а він хтів почасти зарахувати їм за згонні й будівельні. Але кріпаки про ті наміри поміщикові не знали. Як зазначав маршалок, селяни урочну роботу виконували, замість одного дня, в два дні. Це бувало або через їхнє ледацтво, або, ще більше, через те, що не були вони спроможні закінчити роботу в один день. На підставі інв. правил, записувано їм за роботу один день. Але вони рахували собі стільки днів, скільки фактично працювали. Маршалок Сумовський заборонив поміщикові таку урочну роботу [4]).

---

[1]) О. Левицкій, op. cit. 266, 267.

[2]) Ibidem.

[3]) Дѣло № 93 — 1848

[4]) Дѣло № 111 — 1848 — 52 гг.

Р. 1849 скарги селян на зайву працю в Матові поновилися. З робочих книжок встановити цього було не можна, бо записували їх неясно, а обрахунків на карбах не провадили. Року 1850, перевівши слідство, з'ясували, що селяни працювали по 3 дні чоловічих і 1 жіночому з кожного господарства. Окрім того, одробляли по 1 дню чоловічому й жіночому за борг на податки. Орали плугом з своїм запрягом— 4 або 5 штук робочої худоби — один морг за два дні панщини. Боронували й косили морг і рубали дрова в лісі $^1/_4$ куб. саж. за день панщини. Пряли в день 5 пасом у 30 ниток завдовжки (мотовило на $2^1/_2$ аршини). Молотили за день панщини влітку озимого хліба 50 снопів, а в инший час 45 снопів, а ярину влітку по 80 снопів і в инший час по 70 снопів. Тимчасом, згідно з § 3 інв. правил, наказано було молотити в день озимого хліба від 1 квітня до 1 жовтня 50 снопів, а в инший час 40 снопів, і ярини 75 снопів, а в инший час 75 снопів. Тому порушення інвентаря пан поясняв малою мірою снопів, що на перев'язі мали не більше як 5 пальців. Підчас нічної варти вечорами й ранками, всупереч інв. правилам, рубали поміщикові дрова. В маєткові Закревського було тільки 60 ревізьких душ і, через незначні прибутки, двір не міг мати управителя (жонци), щоб розпоряджатися і провадити звідомлення [1]).

У селі Головно Любомльського маєтку з селян неправильно вимагали прядиво й инш. З наказу губернатора генерала Каменського це заборонено [2])

В с. Боришковичах п. Цезарія Држевецького р. 1851 кріпаки працювали по 3, а часом так і по 4 дні; улітку чоловіки й баби протягом цілого тижня виходили на панщину чисто всі [3]). В селах Турупині, Блаженику й частині Верби п. Скибіцького, що були під управлінням Каєтана Стройновського, тяглі й піші одбували панщину по 3 дні, а 4-ий день жіночу. Деякі з них, не закінчивши урока в один день, мусіли працювати й другого дня [4]). У частині с. Верби п. Олізара панщина одбувалася по 3 дні на тиждень; свята на користь кріпаків не виключалися, і вони працювали навіть великоднього тижня. З робочої книжки господаря Петра Павловича Смоляра 41 р. видно, що в його родині здатних до праці душ було двоє: він сам і жінка Параска 43 років; нездатні — діти їхні Онуфрій 15 років та Марина 10 років. У господарстві було 4 воли, 1 ялівка, 5 овець і 2 свині. З Смолярів належало панщини чоловічої 156 днів, жіночої 52, днів будівельних 8, згонних літніх 24 за гроші від 2 душ [5]). В с. Островок п. Виджги чоловіки робили по 3 дні, баби-ж більше, ніж положено за інвентарем. Також і на згонні дні виходили більше, ніж один день з робочої душі на тиждень [6]).

Таке саме становище було й р. 1852. У с. Холопечах у п. Феліціяна Старчевського півтяглі селяни працювали нарівні з тяглими. Одколи

---

[1]) Дѣло № 111 — 1848- 52 гг. [2]) Матеріяли б. архівного семінару, op. cit.
[3]) Дѣло № 18 — 1851 г. [4]) Дѣло № 34 — 1851 г.
[5]) Дѣло № 57 — 1851—1852 г. [6]) Дѣло № 48 — 1851 г.

Старчевський вступив у володіння маєтком, усі селяни в даному йому інвентарі показані були цілоґрунтовими. А втім, Сумовський викрив, що 12 господарів було цілоґрунтових, а 16 — півґрунтових. Як заперечував Старчевський, у останніх другу половину ґрунтів засмітили, через їхнє ледацтво, корчі. Сумовський, проте, наказав не вимагати від них роботи більшої, ніж з півґрунтових (піших), аж доки їм буде додано ґрунтів. З робочої книжки господаря Василя Якубовича Поліщука, 46 років, видно, що в його господарстві було 4 працездатних душ: він сам, син Іван, 26 років, його дружина Домка, 23 років, та син Онисько, 19 років. У них була тільки одна корова. Чоловічу панщину одбували четвергами, п'ятницями та суботами, жіночу — четвергами [1]).

Р. 1853 трапляється факт, коли інв. правила цілком порушено. У с. Білополі, в маєтку кол. губерського маршалка графа Ромуальда Ледоховського чоловіки й баби одбували працю не згідно з інв. нормою, а в міру потреби поміщикової. Підчас жнив кріпаків зганяли на роботу цілими родинами протягом цілого тижня. Робочі дні наперед не було визначено; дні свят і непогідні віднесені були до селян [2]).

У м. Дружкополі й с. Волиці Станіслава й Юлія Загурських, де було 465 ревізьких душ, інв. правила виконувано й претенсій селяни в 1851—1852 рр. не заявляли [3]).

Отже, по багатьох маєтках протягом 1848—1853 рр. селяни працювали більше днів звичайної панщини, ніж то встановлено було в інв. правилах. По деяких місцях навіть було зрівняно кількість днів праці для таких нерівних господарств, якими були тяглі й півтяглі або піші. Крім звичайної панщини, селян було надмірно обтяжено одробками поміщикам за сплачені за них державні податки, за різні запомоги й инші борги їх тим-таки поміщикам. Ці одробки, що їх власне й не вважали за панщину, отже повинні вони були бути явищем виключним, мали хронічний і разуразний характер. Від кріпаків вимагали де-далі нових і нових нескінченних і непереробних днів роботи.

У безпосередньому звязку з кріпацькою роботою була справа розрахунків поміщиків з селянами. Ст. 57 правил р. 1848 р. наказувала першим що-тижня або що двох тижнів переводити з селянами розрахунки за виконану роботу, залеглості, зароблені і виплачені гроші, дані їм запомоги, то-що. Усе це треба було записувати до робочих книжок. Щоб селяни краще зрозуміли, дозволялося обраховуватися з ними також і на карбах. Практика обрахунків змальовує тодішні умови кріпацького побуту й з'ясовує те, що сказано про панщизняну працю.

У с. Княжах р. 1848 поміщик з кріпаками розраховувавсь несвоєчасно. Карбів не було, а натомість уживано різні завбільшки дерев'яні знаки, що на них було позначено належну платню за роботу. Робочих книжок, щоб записувати повинності і розрахунки, заведено не було [4]).

---

[1]) Дѣло № 71—1852 г. [2]) Дѣло № 33—1852—1854 гг.
[3]) Дѣло № 74—1851—1852 гг. [4]) Дѣло № 93—1848—1850 гг.

У частині с. Матова, де було 11 господарств з 63 ревізькими душами, 1847 — 1849 рр. двір заступно заплатив за селян (окрім того, що вони сами сплатили) рекрутського сплату й податків 464 крб. 8 к. срб. З цього боргу пан розіклав на кріпаків для одробітку 180 крб. (150 крб. і за згонні дні 30 крб.), а решту 284 крб. 8 к. подарував їм. Коли випадала праця і на 5-ий день на тижні, то це записувано за будівельні дні. За згонні дні платили селянам не грішми, а записували до робочих книжок по 10 коп. сріблом за день на скарбові податки. За борг кріпаки одробили панові р. 1848 33 крб. 9 к. і р. 1849 42 крб. 31 к., а всього за два роки, одколи запроваджено інвентарну реформу, 75 крб. 40 к. Податки, за поміщиковою згодою, платили однаково з кожного господарства, незалежно від того, скільки ревізьких чоловічих душ було в родині. Р. 1849 заплачено з господарства по 8 крб. сріблом, а разом з рекрутським сплатом малося внести по $11^1/_2$ крб. Робочі книжки поміщик провадив несправно і не за встановленою формою [1]).

У с. Боришковичах на всіх 7 господарях була р. 1851 надзвичайна заборгованість на поміщикову користь. Як той пояснював, вона повстала за дані їм допомоги хлібом і грішми та утримання родин тих, котрі кілька літ були в утечі за кордоном, і за платню за них податків. Селяни принципово свою заборгованість визнавали, але не на такі величезні суми, що їх поміщик позаписував їм у робочі книжки. За заробітки вони через борги платні від поміщика не одержували. Робочі книжки проваджувано не за формою. В них зроблено було вирахування разом за кілька років. Розглянувши справу, Сумовський наказав поміщикові подарувати кріпакам геть-усі борги й не примушувати їх одробляти борги за попередні роки [2]).

Так само в селах Турупині, Блаженику і частині с. Верби розрахунків з селянами не проваджувано. Що записувано до робочих книжок, про те господарям не оголошувано. За попередні роки управитель маєтків понищив робочі книжки й карби. Книжки провадили неясно й не за формою. Сумовський зобов'язав управителя заплатити селянам за згонні дні й инші роботи, а також і за те, що вирядив селян з валкою у великодній тиждень, і бабам за роботу в неположені дні; це й було виконано [3]).

У частині с. Верби розрахунки з селянами переводили несвоєчасно. Податки за них уносив сам поміщик, і їх не повідомлювано, скільки з них належало. Так само вони не знали, яку саме платню призначено їм за згонні дні. Через те, як писав до генерал-губернатора справник Мейєр, селяни непевні були, що їх правильно завдовольняють платнею, а „по невѣжеству и безпамятству" не могли йому сказати точно, скільки саме й коли вони були на згонних днях. Робочих книжок не було, бо їх забрав посесор Стройновський, що залишив цей маєток. Поміщик завів був нові книжки. Коли маршалок зауважив, що вони велися не за

[1]) Дѣло № 111—1848—1852 гг. [2]) Дѣло № 18—1851 г. [3]) Дѣло № 34—1851 г.

формою, то поміщик понищив їх і завів инші. Тільки-ж і ці нові він вів не в порядкові. В них не зазначено було, в які саме дні повинна одбуватися панщина, чи фактично одробляли її своєчасно, чи протягом цілого тижня й через що таке сталося [1]).

Усі 10 господарів в с. Янові у посесора Дрогаєвського мали претенсію, що їх не завдоволено платнею за згонні дні й відносно тих робіт, котрі вони одробляли за борги. Коли Сумовський розслідував справу, селянам було за все заплачено, а декотрі з них, як сами визнали, залишилися винні посесорові за допомоги збіжжям, сіном, то-що [2]).

В с. Островок баби за полоття жадної платні не одержували. Державні податки з селян поміщик сам стягав і вносив до державної скарбниці. Робочі книжки не велися [3]).

В с. Холопечах розрахунків за роботи регулярно не провадили. Робочі книжки заведені були, але в них розрахунки були переведені навіть за рік наперед. Селянам належала платня за лови риби в озері й за виріб полотна, але поміщик одрахував її за давні борги. Так само він відрахував з їхньої платні за шкоду, що вчинила їхня худоба панським полям і сіножатям, і не доплатив тим, що були на двірській службі. Сумовський примусив поміщика посплачувати кріпакам за випрацювані дні, виріб полотна й службу в дворі. Щоб запобігти скаргам, маршалок запропонував поміщикові подарувати селянам усі давні їхні борги, що той і зробив і це цілком завдовольнило селян [4]).

В с. Білополі, що належало колишньому губерському маршалкові Ромуальдові Ледоховському, за роботу селянам давали не гроші, а квити, й не за інвентарною таксою, а саме: чоловікам на 10 коп., а бабам на 5 і 3 коп. сріблом. Двічі на рік ці квити вимінювано на гроші. Платню по 10 коп. призначали не инакше, як за нажаття цілої копи. Розрахунок з селянами кожні два тижні по книжках і карбах не провадився. Не зроблено також обрахунку й не заплачено селянам за ввесь час, одколи переведено інвентарні правила. Робочі книжки проваджено не за формою. Карбів заведено не було. Р. 1854 знов перевірено робочі книжки. В них знайдено було тільки загальні однакові зазначки про виконання панщини, а перероблені дні були записані особливою загальною сумою. На карбах зазначки відповідали книжкам. З цих останніх не можна було дізнатися, коли й які саме роботи пороблено, а селяни не могли докладно про це згадати. Розрахунок з ними зроблено перед двома місяцями, як їх допитувано в цій справі [5—6]).

Отже, в жадному з маєтків з селянами своєчасно, в призначений в інв. правилах термін, не розраховувалися. Справжньої суми боргу вони ніколи точно не знали, бо записи велися без їхнього відома

---

[1]) Дѣло № 57—1850—1851 гг. [2]) Дѣло № 53—1851 г. [3]) Дѣло № 43—1851 г.
[4]) Дѣло № 71—1852 г. [5]) Дѣло № 33—1852—1854 гг.
[6]) Ще за описом числиться справа № 91—1851 р. про незавдоволення селян с. Виджгова Демчука й Грущинського платнею за двірську службу, але самої справи не знайдено.

й згоди. „По невѣжеству и безпамятству“ вони не могли пам'ятати, скільки днів вони працювали, за скільки неодроблених записано їм на борг, то-що. В самих записах робили своєрідні комбінації. Борг тяжив над кріпаками за низку років. Вони жахалися, коли дізнавалися про суму своєї заборгованости. Поміщики вносили за селян державні податки, а скільки саме, того селяни точно не знали. Часом переводили навіть на щось уніфікацію податків, незалежну від кількости ревізьких душ. Робочі книжки проваджувано дуже недбайливо. Тимчасом на них мала ґрунтуватися система контролю, що на неї покладали надію інвентарні правила. Описана практика може найбільше спричинилася до надмірної по-над інв. правила праці кріпаків, бо за таких умов нормальної панщини вистарчити не могло. Кабальна заборгованість кріпаків призводила до вимушеного анулювання її, що маршалок і справник дуже м'яко звали подарунками.

Наприкінці р. 1850 виявлено цікавий факт. У селі Янові інв. реформи цілком не було переведено. За згодою з поміщиком Василевським, селяни одробляли панщину за старими інвентарями. Маршалок і справник трохи по-різному описували картину цієї своєрідної автономности. Як каже Сумовський, усі кріпаки працювали в Янові по 3 дні в тиждень, а четвертий день за податки. Поміщик давав їм запомоги, надто робочою худобою, і довів до того, що чисто всі його селяни поробились тяглими. З 12 господарів села 8 було самоплужних, а від решти 4-х виходило по двоє плугів. Дана від пана робоча худоба залишалася у господарів аж до того, доки була здатна до праці. Коли-ж непридатну продавали, то гроші повертали панові, і він знов давав робочу худобу. Селяни висловлювали згоду на давні панські інвентарі й не заявляли ніяких претенсій. Справник Мейєр писав, що янівці працювали в міру потреби, без розрахунку, і за це поміщик сплачував за них податки; після пожежі дав їм будівельний матеріял; дав робочу худобу тим, у кого її бракувало, й инші запомоги. Отже, кожен з 12 господарів одержував од пана 20—30 крб. сріблом. Вважалося, що селяни винні ці гроші, хоч виплати з них і не вимагалося. Кріпаки ніякої претенсії до пана не висловлювали. Але ці порядки земського справника Мейєра не завдовольнили, і він заходивсь агітувати серед селян за те, що інв. реформа для них вигідніша. При тому Мейєр гадав, що поміщик боргів на селянах у запомогах не повинен був мати, бо розрахунків у панщині з ними не робилося. Далі Василевський, у присутності парахвіяльного священика, всі борги селянам подарував [1]).

В архівних документах, на жаль, нема докладніших пояснінь, чом Янівські кріпаки не бажали інв. реформи; початки такого небажання зареєстровано ще в квітні 1848 р. [2]). Самий цей факт з першого погляду свідчить ніби не на користь Бібіковської реформи. Не могли-ж янівці

---

[1]) Дѣло № 107 – 1850 - 1851 гг.

[2]) Дѣло № 51—1848 г. о желаніи крестьянъ д. Янова п. Василевскаго отрабатывать барщину по прежнему инвентарю. На жаль, самої справи цієї немає.

аж до кінця 1850 р. не придивитися до нових порядків, що їх від 1847—1848 рр. позапроваджувано по всіх суміжних селах. Їхня байдужість могла відбивати й настрії останніх, але для таких висновків, що сами собою напрошуються, немає даних. Швидше можна гадати, що описана панська система кредитувати запомогами тоді завдовольняла янівських селян, що з піших чи півтяглих поробилися тяглими. Через те вони до справникової агітації наприкінці р. 1850 не були реально зацікавлені переходити на норми інв. правил.

Як вище зазначалося, кріпаки, скаржачися на своїх панів, робили за Всезбіркою законів карний учинок. Інв. правила, перші й другі, не дали селянству безпосереднього шляху в цьому напрямі. Тому важно ствердити, чи виявлялася з боку кріпаків ініціятива що-до захисту свого становища, утвореного внаслідок Бібіковської реформи. Тут ми зустрічаємося з фактами різного значіння. Часто про те, що селяни масово не завдоволені з того, що поміщики не додержуються обов'язкових інвентарів у тому чи иншому маєткові, Володимирський земський справник довідувався тільки при доходженні в якійсь иншій справі або перевіряючи інв. справу. В с. Вербі селяни заявили Мейєрові, що їм не видано робочих книжок тільки тоді, коли він вводив поміщика Олізара в володіння маєтком [1]). Що в с. Холопечах не виконувано інв. правила, це справник встановив, розглядаючи иншу справу [2]). Те саме було і в с. Білополі [3]) і селі Княжах [4]). В селах Турупині, Блаженику й частині Верби селяни на порушення обов'язкових інвентарів поскаржилися Мейєру тільки тоді, коли він перевіряв на місці, чи виконують інв. норми [5]).

Але разом з цим були факти, коли селяни за власною ініціятивою оскаржували вчинки поміщиків. Селянин с. Холопеч Марко Остапюк заносив до справника скаргу на те, що від нього відібрано худобу [6]). У справі селянки с. Білополя Меланії Ткачукової, що від роботи поронила двох дітей, скаргу подали батько й чоловік її [7]). Коли в с. Матові від селян вимагали панщину й на 5-й день, то вони ходили скаржитися до пристава [8]). Селянин с. Бодячева поміщиці Більської Семен Прохорук скаржився, що йому ґрунт перемінено на инший [9]). Селяни с. Островок висловлювали незавдоволення з того, що поміщик продав хліб з запасної гамазеї, а також з приводу одбування панщини [10]). Селяни села Янова посесора Дрогаєвського скаржилися, що їх обтяжують зайвою роботою [11]).

Постережувано також випадки, коли селяни юрбою ставили опір поміщикам або висловлювали колективні прохання й вимоги. Характерні епізоди, коли вони виступали на захист своїх односільців од покарання

---

[1]) Дѣло № 57 — 1850—1851 гг [2]) Дѣло № 71 — 1852 г.
[3]) Дѣло № 33 — 1852—1854 г [4]) Дѣло № 93 — 1848—1850 гг.
[5]) Дѣло № 34 — 1851 г. [6]) Дѣло № 71—1852 г.
[7]) Дѣло № 33 — 1852—1854 гг. [8]) Дѣло № 111 — 1848—1852 гг. [9]) Ibidem.
[10]) Дѣло № 48 — 1851—52 гг. Ще по описах записані справи: № 58 — 1849 р. по с Красів; № 66—1860 р. по с. Літовіж; № 77 — 1860 р. по с. Млиніски, але справ нема.
[11]) Дѣло № 58 — 1851 г.

їх поміщиками. В с. Княжах панський писар Войнаровський, помітивши, що жінка Яцка Трачука в'язала замалі снопи пшениці, розвязав їх і наказав звязувати за інв. нормою. За те, що Трачучка не виконала цього й залишила снопи незвязаними, писар вдарив її різкою. Покривджений цим Трачук кинувсь на Войнаровського, але той відскочив і пішов скаржитися до двору. За писарем пішли й усі 30 селян, що жали панську пшеницю. Коли, по вислуханні справи, Трачука було взято за руку, щоб підвести його ближче до ґанку та покарати, то селяни, вирвавши Трачука з рук пана, втекли з двору [1]).

В с. Боришковичах, коли Антона Якубейка ведено було до двору, щоб дати йому різок за те, що він без панського дозволу ходив на заробітки до м. Горохова, то всі селяни прохали пана дарувати Якубейкові провину. При тому вони казали, що всім їм без заробітків не можна жити на світі. Коли-ж їхнє заступництво не мало успіху, то всі вони пішли скаржитися до пристава [2]).

Коли в с. Бодячеві Івана Маноцького заарештували й покарали в дворі за невідбуття панщини, то за півгодини по тому до двору прийшло близько 30 селян на чолі з місцевим священиком Федором Бучинським, визволили Маноцького з-під арешту й одвели до священикової хати. При тому священик, докоряючи поміщиці за самоправство, „въ разъяреніи" висловив образливі слова, од чого поміщиця була примушена тікати до сусідів і заслабла [3]).

З цього всього видно, що хоч який слабий ставили кріпаки опір проти порушення відносно них обов'язкових інвентарів, все-ж їм не було далеке активне почуття права заскарження незаконних вчинків своїх володарів. У кріпацьких розрухах часом помітні нотки не тільки стихійного, але й колективного визнання спільности своїх інтересів.

Згідно з інв. правилами, доглядати за виконанням їх мали повітові маршалки і земські справники. Перше місце в завідуванні інвентарним порядком у маєтках було надано маршалкам, що не тільки доглядали, але й мали право робити ті чи инші розпорядження. Роля-ж поліції зводилася тільки до догляду, а, коли порушувано інв. порядок, повідомлення про те маршалка, а також донесіння генерал-губернаторові й губернаторові. Але ставитися ці представники повітової державної влади до інв. справи не завсіди могли однаково. Маршалки, сами поміщики й власники кріпаків, розглядаючи кріпацькі з поміщиками суперечки, не могли бути абсолютно незалежними від своїх класових інтересів. Повітові земські справники не мали цієї хиби, і, як урядовці, мусіли точніш виконувати накази Бібікова і його наступника. Але величезну ролю тут відогравали особисті прикмети цих повітових достойників.

На Волині поміж маршалками й поліцією виникали в інв. справі суперечки. В листопаді 1851 р. губерський маршалок дідич Володимир-

---

[1]) Дѣло № 93 — 1848—1950 гг. [2]) Дѣло № 18—1851 г.
[3]) Дѣло № 111—1848—1852 гг.

ського повіту граф Ромуальд Ледоховський писав до Бібікова, що нагромаджуються справи, навіть карні, в скаргах селян на своїх поміщиків через те, що урядовці поліційні недоречно поводяться й роблять недоречні повідомлення. Вони, на думку Ледоховського, ослаблювали владу поміщиків і навчали селян до непокори. Поміщики-ж не дозволяли собі робити ніяких відступлень від встановленого в законі порядку що-до управління селянами. На це Бібіков відповів губерському маршалкові, що не може цілком покластися на його донесіння, бо він прохав саме за тих, що винність їх довели формальні слідства (Дмоховський, Собоцький і Врочинський). Коли-ж поліцаї винні, то маршалок повинен повідомити, хто саме [1]).

На запитання-ж Бібікова про Ледоховського, волинський губернатор князь Васільчіков писав: „Маючи на увазі особисті прикмети Ледоховського, я не можу сказати про нього нічого лихого. Але що-до порядку служби і сполучених з нею прав і відношень, то все це він розуміє дуже зле. Захоплюючись хибним поглядом на своє призначення, Ледоховський гадає, що, як дідич і маршалок, він зобов'язаний клопотатися перед начальниками в усіх справах поміщиків і дворянства, що обрали його на цю посаду, і безумовно обстоювати кожного з них“ [2]). Р. 1850 той самий князь Васільчіков писав, що повітові маршалки й особливо Володимирський признавалися, що через неодноманітну форму кріпацьких робочих книжок виникали скарги й зауваження од земської поліції, хоч у цих випадках інв. правила не порушувано [3]).

Дарма що подача скарг од кріпаків на своїх панів був карний учинок, все-ж-таки представники влади їх приймали. В усіх випадках заскарження справу розслідували і Сумовський зобов'язував поміщиків завдовольняти покривджених селян. Останнім тимчасом наказувалося бути слухняними й покірливими; таку агітацію проваджено при кожній нагоді. Про скарги селян справник повідомляв генерал-губернатора й губернатора. Ці-ж останні, особливо Бібіков, засипали місцеву владу запитаннями про те, що виявилося й що вчинено в кожній справі. Траплялося, що притягувано поміщиків до права й усовувано на час, поки провадилася справа, з їхніх маєтків. Треба зазначити, що рапорти й розслідування, що їх переводив земський справник Мейєр, справляють враження цілком об'єктивних. Він уважно ставивсь до охорони прав селян. Знов-же і в листуванні Сумовського не помітно пристрастя на користь поміщикам. Наведу зразки розпоряджень, що їх робила влада на скарги від селян на своїх панів. У справі селян с. Верби губернатор Крівцов наказав завести робочі книжки за інв. формою, справно провадити з селянами розрахунки за роботу і, під загрозою відповідальности, не примушувати їх працювати святами [4]). У с. Холопечі Сумовський зобов'язав поміщика не

---

[1]) Матеріяли б. архів. семінара (Дѣло № 45—1851—1852 гг.).

[2]) Ibidem. Порівн. Bobrowski, op. cit., II, 35.

[3]) Дѣло № 79—1852. [4]) Дѣло № 57—1850—1851 гг.

вимагати від кріпаків нічого зайвого, а їх переконував коритися панові [1]). У справі с. Білополя, де порушені були мало не всі статті інв. правил, губернатор наказав викликати Ледоховського до Житомира, щоб довести йому, які незаконні були його розпорядження, що він допустивсь, хоч і посідав нещодавно певну посаду і знав свої обов'язки. Також доручено було суворо наказати йому точно виконувати закон за обов'язковою розпискою. Заступник генерал-губернатора звелів попередити поміщика, що надалі його віддадуть під суд, як ослушника царської волі. Ще й наказано йому завдовольнити селян за згонні дні й за переробки. Генерал-губернатор звернув поміщикову увагу на те, що зайвих днів селяни одробляти не повинні і за них вони мають одержувати платню за добровільною згодою [2]). В справі пияцтва та волоцюзтва селянина с. Янова Степана Кравчука губернатор запропонував як-найсуворіше наказати йому, щоб він змінив свою поведінку [3]).

Р. 1848 повітовий маршалок наказав поміщикові частини с. Матова — ясно записувати селянську працю в книжках, розрахуцки робочих днів на карбах переводити що-тижня і не вимагати праці „по урокам". Окрім того, Закревського зобов'язано надалі селянських підвід у бездоріжжя не посилати і завдовольнити селян за згонні дні [4]).

У справі селян с. Турупина, Блаженика й частини Верби обслідування переводили окремо Сумовський і Мейєр. Але віце-губернатор Політковський й потім губернатор Крівцов знайшли, що донесіння Сумовського неповне, а висновки не відповідають рапортові Мейєровому. Маршалок зазначав, що селяни працювали по 3 дні, але не додав, які саме, тяглі чи півтяглі; не з'ясував, чом господарі не закінчували панщини в один призначений день, і чи не вимагалося від них зайвих повинностей і чи не належить їм за те заплатити. Через те Сумовського зобов'язано знову поїхати на місце разом з Мейєром, щоб наново обслідувати й встановити інв. порядок [5]).

По с. Бутичі губернатор наказав, щоб селяни сами через своїх збирачів вносили до державної скарбниці податки й инші збори, вживаючи для цього гроші, що їх одержували за згонні дні [6]).

В справі про примушування до роботи родини титаря Дмитра Костюка в с. Біличах графині Марії Чацької губернатор наказав попередити уповноваженого по маєтку Мальчевського й управителя Задарновського, що, коли вони ще порушать інвентаря, їх буде викликано до Житомира для особистої відповідальности. Про найсуворішу відповідальність за це їх попередив і заступник генерал-губернатора князь Васільчіков [7]).

Як оборонці кріпаків проти порушення інв. ладу поміщиками, виступали й місцеві православні парахвіяльні священики, що, з наказу Бібі-

---

[1]) Дѣло № 71—1852 г. [2]) Дѣло № 33—1852—1854 гг.
[3]) Дѣло № 107—1850—1851 гг. [4]) Дѣло № 111—1848—1852 гг.
[5]) Дѣло № 34—1851 г. [6]) Дѣло № 62—1852—1856 гг. [7]) Дѣло № 65—1852.

кова, повинні були об'єктивно роз'яснювати селянам перші інв. правила. Треба відзначити, що становище сільського духівництва в цьому відношенні що-до державної і поміщицької влади було дуже делікатне. Загальний закон вимагав від них впливати на своїх парахвіян у дусі повної покори їх своїм панам [1]). Але наказ Бібікова священики здійснювали в напрямкові взагалі протипанському. Мабуть, це пояснювалося національними й релігійними суперечностями і відгуками польського повстання. Часом інтереси поміщиків і священиків були протилежні, бо кріпаки повинні були обробляти ґрунти і своїм священикам. 15 лютого р. 1848 в м'ясниці священик Федір Бучинський, на прохання від селян сіл Бодячева, Матова й Смикова, вичитував їм новозаведені інв. правила. Між иншим, він казав, що коли-б поміщиця захтіла від них більше роботи, то вони отримуватимуть за те платню, але до праці по-над інв. норми приневолити їх не можна. В Матові той самий священик двічі в церкві поясняв селянам інв. правила, причому вперше навгад, без друкованого примірника, що його одержав згодом. У цих промовах він намовляв тих селян, що мали менші ділянки, не робити більш як двоє днів піших навіть і тоді, коли-б вони мали досить робочої худоби. Проти священика почате було обвинувачення в тому, що він самовільно зараховував таких селян до піших. На час слідства священика усунуто з парахвії [2]),

В с. Миркові п. Рачинського 12 липня р. 1848 прикажчик Буркацький зібрав селян на панщину й згонні дні для жнив. Але парахвіяльний священик Литвинович самовільно забрав цих селян до 70 душ і повів на свої поля [3]).

Окрім вищенаведених прикладів окремих на кожний випадок розпоряджень, державна влада намагалася в низці загальних наказів, що торкалися Волини, охороняти селян від утисків і порушення умов їхнього побуту. Управителі маєтків повинні були мати від поміщиків особливі визначені інструкції. Управителів, згідно з ст. 61 інв. прав., уважали за поставлену від поміщиків владу. На такі посади допускали тільки тих, котрі мали від повітового маршалка належні „одобрительныя" свідоцтва [4]). З приводу неспокою, що помічався поміж селянами на Правобережжю в 1848 р., генерал-губернатор наказав справникам надзвичайно обачно й сумлінно дізнаватися, чом селяни незавдоволені. 24 липня р. 1848 він-таки доручив місцевій владі мати суворий догляд за тим, щоб поміщики не примушували своїх селян до позаінвентарної роботи та щоб

---

[1]) Сводъ Законовъ, т. XIV. Уставъ о предупрежденіи и пресѣченіи преступленій. Ст. 324—326. Изд. 1842

[2]) Дѣло № 111—1848—1852 гг. Вище було описано його виступ у справі звільнення з-під арешту селянина Маноцького.

[3]) Дѣло № 95—1843 г. Ще за описом записано справи: „№ 29 - 1848 г. о неповиновеніи крестьянъ с. Конюхъ помѣщику Ледоховскому и объ одностороннемъ толкованіи инв. прав. свящ. Вербицкимъ; № 144—1848 г. по жалобѣ помѣщика Пражмовского на ослушность крестьянъ д. Млыниска и с. Поромова по случаю неправильнаго имъ толкованія священникомъ с. Михаль инв. правилъ". Але справ нема.

[4]) Дѣло № 66—1853 г.

останні не виходили із покори своїм панам. Р. 1851 запропоновано звернути увагу на ті маєтки, де або через недбайливість поміщиків, або через недогляд їх за своїми управителями, орендарями та економами, порушувавсь інв. лад [1]). З приводу рапорту жандармського полковника Арендаренка про скарги прийнятих у рекрути панських селян, р. 1853 підтверджено заборону поміщикам одбирати від тих людей худобу й иншу їхню власність, щоб не позбавляти їхні родини можливости підтримувати свої господарства. Тим-же рекрутам, котрі походили з двірських, поміщики повинні були заплатити належну їм за службу платню [2]).

Часто, всупереч інв. правилам, гроші на податки збирали з селян не обрані ними збірщики, а сами поміщики й їхні управителі; часто їх утримували з заробленої селянами платні за згонні дні й за окремі заробітки. Стягнені гроші двори не вносили до повітової скарбниці, а залишали в двірській касі й витрачали на потреби маєтку. До того жандармський полковник Арендаренко додав, що часом ті гроші розтрачували і знов стягали з селян. Часом поміщики, а надто посесори і адміністратори, користаючи з селянської темноти, розкладали на них і ті податки, котрі стосувалися тільки до панів, як на будівлю кадетського корпуса, на школи, то-що. Тому р. 1853 генерал-губернатор князь Васільчіков наказав губернаторам ще раз звернути увагу повітових маршалків, нехай-би вони доглядали за тим, щоб поміщики не допускалися в цьому відношенні жадного порушення інв. правил, щоб розкладали правильно податки, а гроші своєчасно вносили до скарбниці. Кн. Васільчіков був тієї думки, що податкова справність селян гарантована заробітною виплатою їм за згонні дні й за инші зарібки, а також їх загосподарюванням, можливим при встановленому в інв. прав. розрахунку часу [3]).

Р. 1853 князь Васільчіков констатував, що побільшало випадків наглої смерти селян і викиднів у селянських жінок од того, що двірські прикажчики свавільно карали їх. Особливо сваволю їхню поширено було на Київщині. Тому й на Волині наказано стежити за тим, нехай-би жаден випадок не зминув без того, щоб винних в тому не було суворо покарано, і маршалки попередили про те всю двірську службу [4]). Також заборонено допускати до управління кріпаками таких другорядних поміщицьких службовців, як писарі, гуменні, рахмістри й инші, що не мали визнаної від маршалків кваліфікації [5]).

Між судами й адміністрацією не було однакової лінії що-до переслідування випадків порушення інв. ладу. Р. 1853 генерал-губернатор писав до голів карних палат, що його управління переслідує прояви системи поміщицького свавільства й не залишало без уваги ані одного випадку не тільки порушення інв. порядку, ба навіть відхилення від

---

[1]) Матеріяли кол. архівн. семінара (дѣло № 95—1847—1850 гг.).

[2]) Дѣло № 84—1852 г.

[3]) Дѣла № 62, 59, 68—1853 г.

[4]) Ibidem.

[5]) Дѣло № 66—1853 г.

нього. Кожен такий випадок припинявся або адміністративним розпорядженням, або, крім того, віддавався до судового розслідування. Але судові вироки йшли часом усупереч адміністративним розпорядженням і нерідко їх паралізували. Коли розпочаті були адміністративні репресії проти винного і його маєтку, то судові вироки або цілком виправдували його, або присуджували до незначних кар, що далеко не відповідало вжитим адміністративно заходам. Отакі факти траплялися тоді, коли суди призначали додаткові розслідування на місцях [1]).

Але факти звичайних для кріпацької доби утисків селян траплялися протягом усього інв. часу. У с. Княжах прикажчика й панського родича допускалося карати селян. Як вище було описано, панський писар ударив різкою жінку Яцка Трачука за те, що вона в'язала надто малі снопи. Опріч того, записано такий факт. 13 січня р. 1849 селяни прибули з підводами під панську стодолу, щоб перевозити жито до шпихліра. Панський родич, побачивши, що підводи без мішків, почав картати заказного Павла Романюка. Що він виправдувавсь, це було прийнято за неслухняність і Романюка побито й повалено на землю. Свідки під присягою зізнали, що Романюк п'яний не був, дарма що й випив на хрестинах чарку чи дві горілки. По тому Романюк кілька днів був на роботі, нікому не скарживсь і навіть їздив з підводами до Дружкополя. 23 січня він захорів, а 28-го помер. На слідстві лікар визнав, що смерть сталася од запалення легенів, а їх міг підготувати й побій. Винного оштрафовано за самоправність на 5 крб. сріблом, але губернатор князь Васільчіков не погодивсь на такий м'який присуд і надіслав усю справу до Сенату [2]).

Р. 1849 у с. Матові в-осени, підчас бездоріжжя, адміністрація маєтку посилала селян до Володимира з хлібом; у дорозі Івана Бабія кінь, що варт був 9 крб. сріблом, пав і грощей за це господареві не було повернуто. Поміщика зобов'язано завдовольнити Бабія [3]).

Поміщик м. Дружкополя Юлій Загурський підчас жнив наказав покарати за лихе поводження Анастасію Миколайчучку. Незабаром по тому вона, що була на 8-му місяці вагітна, породила сина, який протягом доби помер. Підчас слідства пан виправдувавсь тим, що про стан її він не знав і що наказано було її покарати по одежі. Григорій Костюк, що виконав панського наказа, пояснив, що він ударяв різками по землі. Медичний огляд не дав матеріялу для обвинувачення [4]).

В с. Білополі Меланію Ткачук 17 чи 18 березня 1852 р. викликав заказний Борис Зань на панщину, щоб віяти жито. Там вона разом із иншими бабами міркою, що вміщувала в собі 4 гарці, носила й насипала в машину жито, крутила машину й одгортала чисте зерно від полови. 20 бе-

---

[1]) Дѣло № 67—1853 г.

[2]) Дѣло № 93—1848—1850 гг.

[3]) Дѣло № 111—1848—1852 гг.

[4]) Про Дружкопільських поміщиків було заведено 5 справ; на час слідства одного з них було усунуто з маєтку до Володимира. Дѣло № 74- 1851—1852 гг.

резня вона знов працювала при молотарні й носила до неї вівсяні снопи, й одгортала граблями зерно од соломи. Ввечері після роботи вона почула себе недобре, а 26-го породила двох живих близнят, як гадала, на 11 тижнів передчасно. Народжені другого дня померли. Коли її кликано до роботи, вона про свій стан ані заказному, ані економові не казала. Проти заказного Заня й управителя Студзинського почато було судове переслідування, що тривало 5 років без ніяких наслідків. Ухвалено, як тоді в судах формулували, випадок „доручити волі Божій" [1]).

У селах Турупині, Блаженику й Вербі селян р. 1851 примушувано робити святами. На великодньому тижні їх посилано з валкою до села Бендюги [2]).

Р. 1850 селянин с. Янова Степан Кравчук скарживсь на те, що 18 років перед тим мати поміщикова, як батько Кравчуків помер, відібрала в нього два воли, дві корови, шестеро овець і свині. Поміщик пояснив, що Кравчук недостачі в худобі не відчував, бо був переведений у дім тестів і після його смерти користувався його худобою. Сумовський доручив поміщикові завдовольнити претенсію Кравчука що-до волів і корови [3]).

У с. Островок селян р. 1851 примушувано працювати неділями, а саме одбувати посилки, і день рахували їм за півдня [4]).

Року 1850 кріпак с. Холопеч Марко Остапчук, що мав дружину і 5 дітей-недолітків, 16 тижнів слабував, не міг сам одбувати панщину і не мав кого за себе послати. Не вважаючи на те, його примушено працювати й узято до двору, щоб він працював під доглядом. Коли-ж за $1^1/_2$ тижні з'ясувалося, що Остапчук справді не може працювати, то взято від нього двоє коней, корову з телям, стіг сіна, хату й ґрунт. Розслідування в цій справі виявили, що хату й ґрунт відібрано в нього через те, що він не одбував панщини й не міг засіяти своїх полів, а худобу й сіно — за борги його поміщикові. Що-ж до того, що його слабого приневолено працювати, то сталося це тому, що його ніби бачили в лісі, як він вивозив для себе бальки. Але Сумовський зобов'язав поміщика повернути Остапчукові хату з ґрунтом, одного коня і $7^1/_2$ рублів за иншого вже проданого тоді коня, корову з телям і 5 руб. за сіно [5]).

Благочинний 7 округи Кульчицький р. 1852 скарживсь, що в с. Біличах, за наказом од управителя Задарновського, селян у неділі й свята, підчас одправи в церкві, викликувано до двору для розплати, а також одробляли вони панщину. Те-ж саме було і 1 липня, в день народження цариці Олександри Федорівни. Сумовський заявив, що селяни справді з'являлися для розплати з власної волі — всього на 2 годині — і що робили в царський день випадково, бо забули про це свято. Надалі нака-

---

[1]) Дѣло № 33—1852—1854 гг.
[2]) Дѣло № 34—1851 г.
[3]) Дѣло № 107—1850—1851 гг.
[4]) Дѣло № 48 — 1851—1852 гг.
[5]) Дѣло № 71 — 1852 г.

зано було розплати провадити в свята й неділі по обіді і додержуватися свят [1]).

Той-таки благочинний протестував проти того, що родину церковного старости в Біличах Дмитра Костюка раз-у-раз примушувано до панщини. 13 липня благочинний прохав уповноваженого графині Марії Чацької Мальчевського, щоб родину Костюка звільнено од роботи, але й після того, за наказом од управителя Задарновського, вся родина Костюка цілий тиждень працювала, а 16 літнього сина його одправлено було на безстрокову роботу до иншого фільварку; це саме загрожувало ще й дочці Костюка. Р. 1850 Бібіков пояснив § 18 інв. правил, згідно з чим саму тільки жіночу панщину можна було вимагати од родин церковних старостів, коли їх цілком не звільнив був од того пан; усі-ж инші члени родини, хоч-би скільки їх було, не підлягали роботі. Тому губернатор заборонив вимагати чоловічу панщину од Костюкової родини, а 1 день жіночої допустити тільки в тім випадку, коли поміщик не звільнив їх од того; також заплатити Костюкові за це, відколи заведено обов'язкові інвентарі, а синові або платити за таксою за службу, або повернути додому. Сумовський разом із Мейєром зобов'язали Мальчевського заплатити Костюкові за неналежну роботу 20 крб. 47 к. [2]).

За заявою того-таки благочинного того-таки 1852 р., церковний староста с. Бутятич Степан Катеринюк, що 10-ий рік одбував службу, був примушений працювати по 2 дні панщини на тиждень, дарма що він не мав цілого ґрунту, а тільки город. Поміщиця казала, наче-б вона не знала, що його обрано на старосту, бо він походив не з Бутятич, а з Кричева, і що панщину вимагали від нього, як од городника. Генерал-губернатор заборонив примушувати Катеринюка до панщини і наказав заплатити йому за його роботу [3]).

За повідомленням благочинного 2-ої округи Новоселецького, в 1852 р. церковний староста с. Маркович Лука Грибок одмовлявся від своїх обов'язків через те, що не був звільнений од панщини. Сумовський відповів, що Грибка звільнено від панщини [4]).

Благочинний Квінтіліян Левицький р. 1859 скарживсь на те, що поміщики с. Сільця і м. Дружкополя примушували церковних старостів до панщизняної роботи. Генерал-губернатор заборонив і це [5]).

Таким чином, утиски селян походили як безпосередньо від самих поміщиків, так і ще більше від управителів, економів, писарів, заказних, то-що, а також і від панських родичів. Найчастіше вони мали місце з при-

---

[1]) Дѣло № 61 — 1852 г.

[2]) Дѣло № 65 — 1852 г.

[3]) Дѣло № 62 — 1852—56 гг.

[4]) Дѣло № 78 — 1852 г.

[5]) Дѣло № 9 — 1859 г. За описом записані справи про утиски селян: № 72—1848 р. по с. Дубина; № 151/165—1848 р. по с. Михалі; № 156/216—1848 р. по с. Береске; № 93/546—1849 р. по с. Козлов; № 10—1848 р. по м. Дружкополю; № 61—1860 р. по с. Серничек; № 66—1860 р. по с. Літовіж; № 77—1860 р. по с. Млиніска, але справ нема.

воду панщизняної роботи кріпаків або при самій роботі. Часом одна відповідь селян, що не подобалася двірській адміністрації, викликала для них неприємні наслідки. Звертають на себе увагу деякі факти якоїсь особливої покори з боку кріпаків. Так, вагітні жінки, що, за інв. правилами, мали право на обережне відношення що-до призначення їх на ту чи иншу роботу, або що-до покарання їх, звичайно в тих випадках не посилалися на свій стан. Селянин оскаржував застосоване до нього перевищення поміщицької влади тільки по 18 роках і то тоді, коли його висилали до арештантських рот. Побитий кріпак не скарживсь на те і працював далі й т. д. Що-ж до церковних старост, та їх прав двірська адміністрація цілком не визнавала, аж доки на оборону їх стала духовна влада.

Звичайними й легальними формами репресії з боку поміщиків проти селян за різні їхні провини були арешти, кари на тіло, висилка до арештантських рот і здача в рекрути [1]). Карали за невиконання наказів двірської адміністрації, ледацтво, волоцюзтво та пияцтво. Останнє було поширене серед селян, бо про це в документах часто згадується. В с. Бодячеві за неслухняність і нахабні відповіді заказному панщини Івана Маноцького покарано 30 вдарами нагая по одежі й було забито в залізне кінське путо [2]). В с. Боришковичах Антона Якубейка покарано за те, що без панського дозволу ходив на заробітки до м. Горохова [3]). В Матові за участь у крадіжці Максим Баламут дістав 40 різок, а Іван Бабій та Іван Джалка по 15 різок [4]).

Були поміж кріпаків окремі хронічні типи, що опустилися. Їхню поведінку, після попередніх кар, поміщики силувалися виправити, висилаючи їх до арештантських рот і здаючи в рекрути. До Володимирського земського суду представлено селянина с. Янова Степана Кравчука для відсилки за погане поводження до арештантських рот. З донесінь справника Мейєра видно, що Кравчук був п'яниця й волоцюга. Отож, він їздив із жінкою на ярмарок до м. Устилуга й не повернувсь того-таки дня додому, бо затримавсь у с. Русові, де й пиячив у корчмі. Коли про це довідавсь поміщик, то доручив трьом людям пильнувати його повороту, щоб приставити його до кари. Але Кравчук, що, згідно з його заявою, в 1849 і в 1850 рр. дістав по 100 різок, побоявсь вертатися до свого села. Виправивши жінку додому, він сам повернувсь до Устилуга, де займавсь поденними роботами. Як кажуть Сумовський і Мейєр, пан карав Кравчука, тільки-ж жорстоких кар до нього не застосовувано. Часом, накладаючи на нього кари, поміщик здававсь на присуд селян [5]).

---

[1]) В описах зареєстрований тільки один випадок виселення — це справа № 2 — 1861 р. селянина села Квасова Франца Магдевича, що його обвинувачено в конокрадстві, але справи немає.

[2]) Дѣло № 111 — 1848 – 1852 гг.

[3]) Дѣло № 18 — 1851—1852 гг.

[4]) Дѣло № 111 — 1848—1852 гг.

[5]) Дѣло № 107 — 1850—1851 гг.

Сам Сумовський представив до земського суду свого селянина с. Бермешева Тимофія Довбиша, щоб одіслати його до арештантських рот на 6 місяців за пияцтво, злодійство й розпусну поведінку, з чого був недобрий приклад для инших селян. Довбиш виправдувавсь, що панщину він одробляв справно, не пиячив і не крав, а тільки 28 червня був трохи на підпитку, за що його й заарештовано [1]).

Церковного старосту с. Бутятич Степана Катеринюка за різні провини забито в колодки, і він просидів так у дворі 5 тижнів. Далі його одправлено до Ковля, щоб здати в рекрути, але як був він старий, то його не прийнято. Генерал-губернатор наказав обов'язати поміщицю не забивати в заліза тих селян, що їх мали здавати до рекрутства, а за ними можна було тільки збільшувати догляд [2]).

Крім репресивних заходів, деякі поміщики силувалися виправити тих кріпаків, що підупадали, допомогами, та це не завсіди мало позитивні наслідки. Поміщик с. Пузова Адольф Врублевський представив свого селянина Мартина Охринюка (він-же Грицюк) для одправки його на 6 місяців до арештантських рот за пияцтво й волоцюзтво. Охринюк не одробляв панщини й давав недобрий приклад для инших селян. Висилкою поміщик сподівався поправити його поводження. Як на місці перевірив справник, Охринюк справді пиячив і волочився. Хоча пан, сподіваючися, що Охринюк поправиться, не одного разу засівав був і обробляв його ґрунт, проте той покинув свою родину і вештався. Охринюка відправлено до арештантських рот до Одеси на 6 місяців [3]).

Семен Прохорук в с. Бодячеві був на одному ґрунті з своїм братом, але, не займаючись господарством, оддїлився од нього на городню землю, що її дала поміщиця. Коли-ж через ледацтво й волоцюзтво він не обробляв і цього участка, то поміщиця Більська оддала цей ґрунт иншому, а Прохорукові дала инший шматок такої самої площі й якости. Але він залишив і цей ґрунт і через своє ледацтво дійшов до того, що ніхто з селян не захтів прийняти його до себе. Ледві Сумовський упрохав Більську взяти Прохорука, нехай-би він доглядав двірську худобу за таксову платню. Прохорук змалку був ледачий [4]).

У селян виникали з поміщиками суперечки із приводу запасних харчових магазинів, що хлібом з них користувалися поміщики. В с. Княжах у пана Антона Старчевського пристав Арісенко не знайшов готовизни, щоб поповнити селянський хліб, зібраний для засипки запасного магазина. Всю готовизну поміщикову описано за скарбові залеглості й за борги. Магазина не було збудовано, як пояснив поміщик, бо бракувало на місці матеріялів [5]). У частині с. Матова п. Закржевської замість хліба, що селяни давали, знаходивсь овес у снопах. Поміщик це

---

[1]) Дѣло № 69 — 1852 г.
[2]) Дѣло № 62 — 1852—1856 гг.
[3]) Дѣло № 68 — 1852—1853 гг.
[4]) Дѣло № 111—1848—1852 гг.
[5]) Дѣло № 93—1848—1850 гг.

поясняв псуванням хліба [1]). В с. Боришковичах п. Цезарія Држевецького селяни зробили належну насипку до магазина. Але цей хліб, що знаходився в панській стодолі, невідомо куди зник. Через те знов вони дали по дві копи жита й по копі ячменю, після вимолоту якого з кожної копи повинно було вийти по 2 корці, з чого поміщик однак був незавдоволений. Сумовський наказав поміщику поповнити хліб до магазину [2]). Кріпаки с. Островок п. Виджги скаржилися, що двір забрав і продав збіжжя з магазину й ніби через те силоміць вимагав від них по 3 копи жита й по 3 копи ячменю. На весні-ж, коли мало не в кожного господаря забракло хліба, поміщик замість жита давав їм на тиждень по гарцеві гороху, за що треба було одробляти два дні. Мейєр на місці встановив, що збіжжя в магазині почало псуватися, а селяни вимагали хліба. Тому двір роздав їм хліб в позичку, а частково спродав. Після-ж жнив, зложивши для магазина окрему стирту, поміщик вимагав од них повернути те, що взяли, й дати належне в снопах. Але через неврожай це для них здалося за тяжке, надто через те, що позичали вони в зерні, а оддавати мусіли в снопах, од чого полова й солома залишалася, як вони думали, панові. Але двір і на думці не мав брати їх полови й соломи. На весні-ж справді давано їм гороху, гарнець його коштував тоді 25 коп. [3]), за що вони добровільно одробляли по 2 дні. Селяни признались Мейєру, що не добре вчинили, занісши до нього скаргу, не переговоривши з поміщиком [4]).

На Володимирщині були випадки, коли окремі селянські одиниці протестували проти того, що їх зараховано до кріпацького стану. 10 селян села Острова-Пехів Пехи-Лобачівські р. 1848 заявляли, що за привілеями від польських королів предки їхні й вони користувалися наданою їм спадщинною землею. Одколи-ж Любомльське староство перейшло до графів Браніцьких, їх, Пехів-Лобачівських, записано до ревізії за Браніцькими, відмовлено в прийнятті від них чиншу й примушено одбувати всі панщизняні роботи. Документи на свої ґрунти вони загубили, а тая копія постанови Волинського дворянського депутатського зібрання од 27 січня 1804 р., що вони її подали, як виявилося, була підроблена. Через те Володимирський повітовий суд 27 лютого 1850 р. скаргу Пехів-Лобачівських залишив без наслідків [5]).

Згідно з тодішньою загальною політикою російського уряду на Правобережжі, на Володимирщині польську мову виводили з ужитку в діловодстві поміщицьких маєтків. У селі Хмелеві графа Фелікса Чаць-

---

[1]) Дѣло № 111—1848—1852 гг.

[2]) Дѣло № 18—1851 г.

[3]) Пересічна справочна ціна на горох на Волині була весіння по 4 крб. 52 к. за четв., а також торговельна, ціна 4 крб. 58 к. (Военно-статист. обозрѣніе Волын. губ. 1850 г. СПБ, стр. 82).

[4]) Дѣло № 48—1851 г. Ще за описом записано справу № 58—1849 р. на скаргу селян с. Красова на поміщика Славушевського відносно поповнення хліба в снопах для запасного магазина, але справи немає.

[5]) Дѣло № 84—1848—1850 гг.

кого і в Горишові гр. Марії Чацької робочі кріпацькі книжки проваджено польською мовою. Сумовський р. 1851 наказав цим поміщикам провадити їх по-російськи[1]). Те-ж саме було в с. Боришковичах п. Цезарія Држевецького[2]) і в с. Островок п. Виджги. Що-до останнього, то, як він казав, польської мови вживали в книжках через те, що всі селяни були католики й по-російськи не розуміли. Але, як зазначав Мейєр, і по-польськи читати вони не тямили[3]).

Часом деякі накази од державної влади були утяжливі як для селян, так і для поміщиків. На місці згорілої р. 1836 церкви в с. Шпиколосах графа Адама Івановича Холонєвського вибудувано було нову церкву на гроші, що пожертвував дяк Семигановський, за участю Шпиколоських парафіян. Поблизу церкви були селянські хати, що в разі пожежі являли собою небезпеку для храма. Справді, р. 1836 таке лихо сталося. Отож архієпіскоп Варшавський Арсеній прохав Волинську губерську владу, щоб наказала перенести селянські будинки. З приводу цього губерське правління наказало справникові, щоб заборонив селянам жити в цих хатах і зобов'язав поміщика влітку перенести селянські хати на инші місця не ближче, як на 25 саженів від церкви. Але справник одписав, що кріпацькі хати віддавна вже стояли на тих місцях, і тому не їх при церкві, а церкву при них збудовано. Губерське правління зробило за це справникові сувору догану і ще раз загадало виконати свого наказа[4]).

Селяни на Володимирщині справді в масі були такі простячки, як малював волиняків у своїх мемуарах Крашевський. Розмір своїх обов'язків, зазначених в інв. правилах, знали вони погано. Р. 1851, як вище зазначалося, Мейєр писав, що селяни села Верби „по невѣжеству и безпамятству" не могли йому визначити, скільки одбули вони згонних днів, у який час і коли цю роботу від них вимагали[5]). Р. 1853 жандармський полковник Арендаренко зазначав, що через „простоту и прямодушіе" селян від них часом стягувано й такі податки, котрі до них не стосувалися[6]). Р. 1851 той-таки Мейєр стверджував, що „по невѣжеству" селяни Порицького маєтку не могли були сказати, скільки раніш у них було ґрунту й скільки їм припало після розмежування[7]).

Траплялося, що поміщики винуватили своїх кріпаків у лінивстві, як це вище зазначувано для сіл Матова й Холопечів[8]). Селяни енергійно обстоювали своє право на позаінвентарні заробітки, що доповнювали їх бюджет. У с. Боришковичах покарано одного селянина за те,

---

[1]) Дѣло № 97—1850—1852 гг.
[2]) Дѣло № 18—1851 г.
[3]) Дѣло № 48—1851 г.
[4]) Дѣло № 84—1851—1852 гг.
[5]) Дѣло № 57—1850—1851 гг.
[6]) Дѣло № 68—1853 г.
[7]) Дѣло № 97—1850—1852 г.
[8]) Дѣла № 111—1848—1852 гг. и № 71—1852 г.

що він без дозволу од пана ходив на заробітки до Горохова. В цьому селяни вбачали заборону одходити кудись на роботу. Вони заявили поміщикові, що без того їм жити на світі не можна буде, і навіть ходили скаржитися до пристава. Мейєр пояснював їм, що коли вони йдуть до сусідніх сіл, то досить мати від поміщика усний дозвіл, а для далеких місцевостей треба мати дозвіл писаний [1]).

Як запроваджено інв. реформу, кріпаки не перестали тікати з маєтків. У вересні р. 1853 Мейєр, подаючи генерал-губернаторові відомості за „майскую треть", зазначив 10 випадків утечі вже після того, як переведено в життя інв. правила, а саме: з Козлова поміщика Рафала Ручинського 3, з Калусова п. Стецького 3, з Михал п. Пражмовського 1, з Рогожан п. Оржешки 1, з Дубчика п. Водзинського 1 й з Русовичка п. Залеського 1. Тікали з Козлова через те, що бракувало харчів та одягу і з кріпаками суворо поводилися. В усіх-же инших селах 7 селян утекло по їх „дурному поведенію". Таким чином, тільки втечу 3 чоловіків пана Ручинського можна було пояснити недодержанням у маєтках інв. ладу [2]).

Але з рапортів Мейєра за 1853—1854 рр. видно, що після того, як запроваджено інв. реформу, в 13 маєтках повернулося 15 чоловіка втікачів, а саме: в с. Жджарах п. Ромера 1, м. Оздютичах Косинського 1, с. Підберезі Мясковського 1, с. Фусові графа Холоневського 1, м. Милятині Масковської 1, с. Маркоставі Міяковського 1, с. Заболотці Гуровського 1, с. Бодячеві Більської 1, с. Боротчицях князя Четвертинського 1, с. Літовіжі князя Яблоновського 1, с. Цегові Жарновського 2, с. Колпитові Гулевичової 1, м. Милятині Рачинської 1 і с. Середатичах Гуровського 1. Найбільше з них, а саме 6 кріпаків тікали од рекрутчини, 5 щоб побачитися з родичами, 2 боючись кари за втоплену корову й бувши запідозрені в крадіжці коня (Колпитів і Оздютичі), 1 по речі, що залишилися за кордоном (Літовіж) і 1 „без будь-яких спонукливих причин" (Маркостав) [3]).

Із 5 зазначених причин утечі такі, як одвідини родичів, або „по речі за кордон", або без будь-яких причин, неясні, чи не викликало їх і до якої міри недодержання інв. ладу. Мейєр не ставив їх у звязок з останнім. На початку 1854 р. він-таки сповіщав генерал-губернатора, що протягом останньої третини 1853 р. жаден панський кріпак не втік [4]).

У Володимирському повіті, як прикордонному, оперували контрабандисти, і частина втікачів ішла за кордон [5]). У с. Боришковичах 4 з 7 усіх господарів довго перебували за кордоном і судилися за перехід границі [6]). Про те саме свідчить і вищезазначений випадок повороту

---

[1]) Дѣло № 18—1851--1852 гг.
[2]) Дѣло № 71—1853 г.
[3]) Дѣло № 71—1853—1854 гг.
[4]) Ibidem.
[5]) Забѣлинъ, стр. 306; Матеріалы для исторіи крѣпостного прававъ Россіи, стр. 55.
[6]) Дѣло № 18—1851 г.

в с. Літовіжі кріпака, що ходив туди по свої речі. Поміщики, певна річ, вороже ставилися до того, що селяни самовільно відходять. По-за тим, що од того зменшувалася в маєтку робоча сила, двори, як скарживсь, наприклад, Боришковицький пан, мусіли були допомагати родинам утікачів і платити за них податки [1]).

III.

Чи покращало в Володимирському повіті становище основної селянської маси—поміщицьких кріпаків після того, як переведено інвентарну реформу? Чи хоч трохи значно й помітно пом'якшили були обов'язкові інвентарі тягар кріпацтва з усіма його негативними наслідками? Володимирська повітова влада в першій половині інвентарного періоду давала на отакі запитання позитивну відповідь.

Р. 1851 земський справник Мейєр що-до села Островок п. Виджги констатував, що селянським шлюбам у цьому селі поміщик не перешкоджав; втікачів, скоро заведено обов'язкові інвентарі, повернулося двоє; побут селян відтоді покращав; і коли-б не неврожай і не град р. 1850, то кріпаки почували-б себе цілком добре [2]).

У своєму огляді цілого повіту наприкінці 1853 р. той-таки Мейєр сповіщав генерал-губернатора, що протягом травневої третини року на чинш селян поміщики не відпускали. До шлюбів ніяких перешкод у маєтках кріпакам не робилося. До рекрутства селян без заліку не здавалося. До арештантських рот і втихомирних домів на поправу селян поміщики не висилали. Разючого безладдя по маєтках не помічалося. Селяни платили податки краще, ніж доки не було заведено обов'язкових інвентарів. Покращали побут і становище селян „відносно розвитку робіт, заробітків, промисловости й моральности". Одробивши обов'язкові панщизняні дні, селяни мали досить часу для свого господарства і для поліпшення його. Вони також не терпіли так, як раніш, од бідности й скрути, а через те і моральний стан їхній покращав [3]).

Що в рапортах Володимирського земського справника в справі поліпшення загального становища селян, одколи переведено інв. реформу, може не було занадто багато звичайного урядового оптимізму, це можна бачити з такого-ж донесіння справника суміжного Дубенського повіту. Наприкінці того-таки р. 1853 останній між иншим писав: „Мало не всі селяни платять податки з успіхом, бо ані мені, ані становим приставам не доводилося вживати ніяких примусових заходів. Із 29,455 крб. 10 к. окладу першої половини 1853 р. панські селяни заплатили 27,631 крб. 10 к., а р. 1824 крб. залишається в залеглості за тими маєтками, що знаходяться в завідуванні оддавна дворянської опіки. Становище селян по багатьох маєтках кращає через розвиток домового господарства, як, наприклад, зміцненням хліборобства, наймами від своїх або сусідніх власників ґрунтів для обробки й засіву, від заробітків у своїх панів і від перевозу хліба й инших предметів господарства до містечок Устилуга й Ра-

[1]) Ibidem. [2]) Дѣло № 48—1851—52 гг. [3]) Дѣло № 71—1853—1854 гг.

дзивілова. Від цього останнього промислу на пару худоби тяглий селянин має на рік прибутку від 15 до 20 руб. [1]) сріблом" [2]).

Більше-менше те саме відзначали тоді й справники по инших, оддалених од Володимирщини повітах. Отож Овруцький справник писав: „Побут і становище селян у розвитку робіт незрівняно покращали, бо, одробивши поміщикам обов'язкові дні панщини, вони охоче працюють на своїх полях. Намагаючися поліпшувати власні господарства, що давніш залежали від самоволі поміщиків, селяни встигають акуратно виконувати ті повинності, що на них лежать". Житомирський справник що-до шлюбів вказував тільки на один випадок, коли розпорядження поміщика оскаржено, а саме на скаргу селянина села Авратина Сидора Лукіянчука на те, що поміщик Березовський заборонив дочці Лукіянчука Олександрі виходити заміж за селянина иншого пана, а синові Михайлу одружитися з кріпачкою теж иншого пана, про що було окремо донесено генерал-губернаторові [3]).

Чи справді при Бібіковських обов'язкових інвентарях стало на Володимирщині краще жити народнім селянським масам?

Розвязуючи це питання, треба мати на увазі, що, хоч інвентарні правила уніфікували інвентарну практику, але все-ж окремі інвентарі були індивідуальними конституціями для кожного окремого маєтку. До всього-ж селяни до справи свого добробуту ставилися дуже суб'єктивно. Так, янівці жили за старими панськими інвентарями і відмовлялися від Бібіковської реформи. Тому, коли робити висновок, чи могло покращати становище селян, то до кожного з маєтків або до груп останніх треба підходити індивідуально.

З другого боку, кількість архівних матеріялів по Володимирському повіту незначна. Вони торкаються найбільше першої половини інвентарної епохи й не дають ані одної копії інвентарів. Крім того, документи є не по великих і не по середніх, а найбільше по деяких малих маєтках з обмеженою кількістю кріпацької людности. Отже, за невеликими вийнятками, в архівних документах описана приблизно однакова побутова група панських маєтків.

Що-до загального фону документів, то дослідник переобтяжений порушеннями з боку адміністрації маєтків інвентарних норм і утисками селян. Негативна барва деяких картин дає привід до таких безнадійних висновків, які що-до цілого Правобережжя зробили навіть новітні історики. Все-ж такі абсолютні узагальнення для Володимирщини були-б необережні й однобічні. Інвентарна реформа не становила якоїсь нової системи селянського землеволодіння. Декларувавши „мірскую" землю, вона не проголосила самого „міра" й не надала ніяких прав громаді. У цій сфері мало не все лишалося по-старому, і в тому велика була хиба

---

[1]) Пор. цю суму прибутку з сумою запомог у селі Янові, де інвентарні реформи не було переведено.

[2]) Дѣло № 71—1853—1854 гг.

[3]) Дѣло № 71 — 1853 — 1854 гг.

реформи. Завдання останньої не були такі широкі. Інвентарні правила фактично тільки пом'якшували трохи тягар кріпацтва й силувалися були звузити поле утисків над селянами, та й годі.

Підходячи в зазначених межах до розвязання поставленого тут питання, треба сказати, що хоч архівні матеріяли неповні, все-ж картина життя народніх мас на Володимирщині виходить досить виразна. Поміщики зустріли інвентарну реформу неприхильно. У першій половині інвентарного періоду найголовніші статті обов'язкових правил не виконувано. Селяни працювали по-над інвентарні норми й дуже заборгувалися. Борги їхні мали невилазний, кабальний характер. А втім, усі ці старокріпацькі звички панської адміністрації маєтків іще в першій половині інвентарного періоду переломлювалося. Селяни, завдяки інвентарній реформі, добивалися масового для цілих сіл зменшення днів обов'язкової праці, припинення зайвих робіт, виплати заробітної платні, здобуття недільного відпочинку, переміни урочної системи в роботі, скасування заборгованости, свободи приватних заробітків, поповнення харчових запасних магазинів, то-що. Такі реальні досягнення, що їх здобули кріпаки, мали були для них величезне значіння, бо поширювалися на всеньку масу селянства в кожному окремому селі чи маєткові. Гірше стояла справа з одиницями кріпаків. Випадки порушення відносно них інв. правил, а також і утисків часті, хоч і державна влада з цим спитувалася боротися.

Оці досягнення селянських мас у всіх зареєстрованих випадках виникали шляхом боротьби, що її переводили селяни в трьох напрямках. Кріпаки часом пасивно саботували ненавидну панщину, а це викликало для них од поміщиків кари, обвинувачення в ледацтві й перевід на важчу урочну роботу. По-друге, окремі одиниці тікали з маєтків. Але позитивні для кріпацьких мас наслідки мали скарги їхні до органів державної влади на накази та вчинки двірських адміністрацій. До цього способу сéла вдавалися всією масою за загальні масові інтереси і окремі кріпаки за свої особисті права. Активність селян виявлялася в тому, що або вони сами з власної ініціятиви ходили скаржитися до місцевого начальства, або заявляли своє незавдоволення, коли воно одвідувало маєтки.

Під тиском Бібіковського режиму поміщики пом'якшили свою тверду лінію проти домагань селян. Вони ще в деяких випадках перевищували свою владу що-до окремих селян, але легко здавалися, коли справа торкалася виступу цілої громади. Активності селян сприяло сільське православне духівництво. Навіть поліцію поміщики обвинувачували в провокуванні кріпацьких скарг. Поштові тройки з справником і повози цугом з маршалком одвідували кріпацькі села і наводили по маєтках порядок. Поголоски про це розходилися по всіх околичніх селах. Про те самісіньке говорилося по церквах, ярмарках, базарах і корчмах, де пиячили кріпаки. Головне-ж, у Київі сидів невблаганний Бібіков, що своєю єдиною рукою погрожував і поміщикам, і справникам, і маршалкам.

Цілком зрозуміло, що поміщики ставили опір соціяльній реформі, якою були обов'язкові інвентарі. Мейєр, мабуть, помилявсь, коли писав, що й поміщицька класа була за неї вдячна. Реформа обмежувала її права, полегшуючи умови кріпацької праці, що на ній тоді базувалося панське господарство. В описаних малих маєтках поміщики були обтяжені скарбовими залеглостям й їм доводилося скрутно. Інвентарна реформа бралася унормовувати й усталювати взаємини між трудящими й панами, а державно-поміщицька кріпацька політична економія ще тоді не витворила була змін у системі господарювання, або тії зміни відбувалися повільно. Наростав і той самий „міръ", що його так не хтіли поміщики, обмірковуючи проєкт реформи 19 лютого 1861 року.

Що прокинуло в Володимирському кріпацтві волю до боротьби за кращі умови свого побуту? Відповідь на це можна знайти в скаргах поміщиків на своїх селян у початковий період заведення обов'язкових інвентарів. У липні р. 1848 поміщик с. Княжа Антін Старчевський (за нього маршалок граф Красицький казав, що той справді не пригнічував був своїх кріпаків), у скарзі до Бібікова так змальовував своє відношення до них: „... Я силувавсь бути селянам за батька. Мало не завсіди заставляв за них більше, ніж за половину всіх державних податків, що вони після того в малій кількості одробляли. Що-року давав їм сливе без повернення по кільканацять карбованців на купівлю залізного господарчого приладдя. Без грошей давав їм, скільки захтіли, будівельного матеріялу. Лікував їх, робив полегшення в роботах"... [1]). Коли початок поміщикової скарги дхне давньою патріярхальністю, то кінець її можна і слід психологічно перефразувати так: „Аж надійшла інвентарна реформа, і заходилися наші власні кріпаки бунтувати проти нас"...

Ясно, що після всіх попередніх болячок безпросвітного безправ'я в масах почала прокидатися думка про те, наче-б обов'язкові інвентарі — то якесь нове, спеціяльно для них видане, класове право, що було вичитане і покладене на схованку в церкві й про яке раніш вони не чули. Нехай який невеликий був за тих початкових часів інв. періоду опір із їхнього боку супроти поміщиків, усе-ж вони вже не мовчали. З загальної кількости випадків половина була такі, коли ініціятиву заскарження поміщикових учинків виявляли саме селяни. Було навіть і так, що вони юрбою маніфестували опозицію своїм володарям. Часом кріпаки навіть жалували, що поскаржилися на свого пана і так легко викликали таку нечасту раніш подію, як приїзд до села на слідство начальства. Важко чим иншим, як не тим, що вони почували свої класові суперечності з поміщиками, з'ясувати той факт, що маршалок при всякій нагоді мусів був умовляти їх коритися своїм панам.

Незавдоволення з поміщицьких розпоряджень на Володимирщині головно виявляли не сільська біднота (піші, бобилі), а заможніші (тяглі). Це цілком зрозуміло, бо їх було аж 70%, і вони найбільше були обтя-

[1]) Дѣло № 93 — 1848—1850 гг.

жені повинностями. Те, що боротьбу провадили ці більші господарі, забезпечувало захист саме масових інтересів тому, що вони єдині по суті були дійсними землеробськими господарствами.

Побут кріпаків за інвентарної реформи на Володимирщині не міг не покращати. Раз кількість і умови обов'язкової для поміщиків праці унормовувано, у мас залишалося більше вільного часу. Підвищена активність скеровувала їхню енергію до поліпшення власного господарства і на сторонні заробітки. 70% кріпацьких господарств були заможні; для більшости з них хліборобство було не тільки за знаряддя, щоб удовольняти найнеобхідніші життьові потреби, ба й за джерело прибутку. Тяглі перевозили панський хліб, ліс, мали й инші заробітки. На Володимирщині був такий загальновідомий за тих часів торговельний пункт, як Устилуг. За допомогою тяглих існували і менші, тоді ще нечисленні незаможні господарства, що й собі доповнювали свій бюджет зарібками. Хоча поміщики не додержувалися інв. ладу, але все-ж масова робоча сила кріпаків була їм потрібна. Тому в тих панських запомогах, на які поміщики так часто посилалися, по суті не було ніякого незвичайного добродійного явища. В кожному разі, коли в даному маєтку чи селі при інв. реформі були унормовані і полегшені умови кріпацької панщини, що мало величезне значіння для усієї маси кріпацтва, і коли одночасно з тим у тому-ж селі траплялися один або два випадки утисків окремих одиниць, ми все-ж не можемо не визнати чималих позитивних наслідків реформи, що призводила до покращання матеріяльного й морального стану мас.

Досі ще не відкрито і не вистудіювано більше матеріялів про те, як жили за інв. доби на Володимирщині народні маси; ті-ж матеріяли, котрі ми маємо, не дають підстав для якихось абсолютних песимістичних висновків. Загальна картина висвітлюється така, що в першій половині інв. періоду по невеликих маєтках масові кріпацькі інтереси, в межах інв. правил, забезпечувано шляхом боротьби з панськими дворами. Вони охоронялися краще, ніж побутові умови окремих одиниць. Це-ж, як вище зазначалося, сприяло покращанню побуту мас, як на те вказував Володимирський повітовий справник і його колеги, самовидці тогочасного живого життя. В інв. реформі було чимало великих організаційних дефектів. Але все-ж найголовніше добре в ній для свого часу було те, що центр ваги селянського питання, що з нього до того мало не виключно була хатня справа поміщиків, вона, хоча дуже нерішуче, намагалася перевести до станово-правної сфери. Це реально відчули народні маси навіть на такій далекій од центру Володимирщині, що частина її мала найкращу на Волині родючу землю, але межувала з р. Богом і австрійським кордоном. Друга-ж частина, посеред пісків та боліт, була одгороджена од тодішнього начальства, ба навіть од сонця лісами Волинського вбогого Полісся.

Михайло Корнилович.